

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

PEDAGOGIKA FAKULTETI

PSIXOLOGIYA KAFEDRASI

TAYLONOV ILXOM ISLOMOVICHNING

**«JINOYATCHI SHAXSINI O'RGANISH
PSIXOLOGIYASI»**

mavzusidagi

5210200 – Psixologiya(faoliyat turlari bo'yicha) yo'nalishi bo'yicha
bakalavr akademik darajasini olish uchun yozilgan

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar:

kat.o'q.M.Sulaymonov

Bitiruv malakaviy ishi psixologiya kafedrasida bajarildi. Kafedraning
2018-yil -maydagi majlisida muhokama qilindi va himoyaga tavsiya etildi
(bayonnomma №).

Kafedra mudiri:

dots.M.Salaxutdinova

Bitiruv malakaviy ishi YaDAKning 2018-yil ____ iyundagi majlisida
himoya qilindi va _____ foizga baholandi (bayonnomma № ____).

YaDAK raisi:

A'zolari:

SAMARQAND -2018.

KIRISH

I-BOB. G'AYRIIJTIMOIY XULQNI KELTIRIB CHIQARUVCHI SHART-SHAROITLAR

I.1.G'ayriijtimoiy xulq va «normadan chetga chiqish» tushunchasi

I.2.Jinoyatchi shaxsi va uning o'ziga xos psixologik xususiyatlari

I.3.Jinoyatchi shaxs tipologiyasi

II-BOB. ALOHIDA TOIFADAGI JINOYATCHI SHAXSLARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

II.1.G'arazli jinoyatlarni sodir etuvchi shaxslar toifasi

II.2.Zo'ravonlik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar toifasi

II.3.Terrorchilik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar toifasi

X U L O S A

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi: O’zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so’ng bozor iqtisodiyoti munosabatlariga asoslangan huquqiy demokratik davlat va adolatli fuqarolik jamiyatini barpo etishni maqsad qilib qo’ydi. Ushbu maqsadga erishishda, eng avvalo, jamiyatda jamoat tartibini saqlash va xavfsizlikni ta’minlash, jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurashish sohasidagi muammolarni hal qilish asosiy vazifalardan biridir.

Birinchi prezidentimiz Islom Karimov ta’kidlaganidek, “mamlakatimizni demokratik yangilashning bugungi bosqichdagi eng muhim yo’nalishlaridan biri bu – qonun ustuvorligi va qonuniylikni mustahkamlash, shaxs huquqi va manfaatlarini ishonchli himoya qilishga qaratilgan sud-huquq tizimini izchil demokratlashtirish va liberallashtirishdan iboratdir. Bir so’z bilan aytganda, yurtimizda huquqiy davlat asoslarini yanada takomillashtirish va aholining huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish biz uchun hal qiluvchi vazifa bo’lib qolmoqda”¹.

Shu ma’noda, jinoyatchilikning sodir etilishi demokratik huquqiy davlat qurish va erkin fuqarolik jamiyatini barpo etishga, jamiyatda aholining tinch, osoyishta, farovon hayot kechirishiga hamda jamiyatda har tomonlama yetuk, bilimli, mustaqil fikrlaydigan, ma’naviy-ruhiy jihatdan komil insonni shakllantirishga to’sqinlik qiladi.

Mavzuning predmeti: O’zbekistonda bugun jinoyatchilik ustidan ijtimoiy-huquqiy nazorat shartli ravishda quyidagi uch yo’nalishda amalga oshirilmoqda:

- jinoyatlar sodir etilishining oldini olishga qaratilgan iqtisodiy, ijtimoiy, ma’naviy-tarbiyaviy, huquqiy va boshqa tadbirlar;
- sodir etilgan jinoyatlar uchun jazoning muqarrarligini ta’minlash maqsadida amalga oshirilayotgan operativ-qidiruv, surishtiruv, dastlabki tergov va sud tergovini amalga oshirish bilan bog’liq tadbirlar majmui;
- sodir etilgan jinoyatlar uchun sud belgilagan jazoning ijrosini ta’minlashga qaratilgan tadbirlar².

Yuqorida fikrlardan kelib chiqib, jinoiy xatti-harakatlarni kasb qilib olgan shaxslarning ruhiy olamini o’rganish, nafaqat huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarini, balki ko’plab olimlarning ham diqqat-e’tiborini o’ziga qaratmoqda.

¹ Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiysi (*O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senating qo’shma majlisidagi ma’ruzasi*) // Xalq so’zi. – 2010. – 13 noyab.

² Qurang: Ismoilov I., Buxarov D. Uyushgan jinoiy tuzilmalar shakllanishi va faoliyatining oldini olishda hamkorlikni tashkil etish. – T., 2007. – 3-b.

Mavzuning farazlari. Tadqiqot ishining maqsadiga erishish va ilgari surilgan ilmiy farazni asoslash maqsadida ishni tizimli amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- 1.Jinoiy xulq va unda “normadan chetga chiqish” tushunchasini,
- 2.Jinoiy xatti-harakatni keltirib chiqaruvchi shart-sharoitlarni,
- 3.Jinoyatchi shaxs psixologiyasi va uning tipologiyasini,
- 4.Alohidat turdagji jinoyatchilar toifasi,
- 5.Professional jinoyatchilar va ularning o’ziga xos bo’lgan psixologik xususiyatlari imkon qadar bayon qilish.

Malakaviy bitiruv ishining vazifalari. Tadqiqot ishining maqsadiga erishish va ilgari surilgan ilmiy farazni asoslash maqsadida ishni tizimli amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- tadqiqot mavzusiga oid adabiyotlarni tahlilni amalga oshirish;
- tadqiqot metodikalarini tanlash va asoslash;
- jinoyatchining ijtimoiy-psixologik qiyofasini yoritib berish;
- zarur ijtimoiy fazilatlarni shakllantirishga mo’ljallangan o’yin mashqlari ishlab chiqish;
- zarur kasbiy va ijtimoiy malakalarni egallashda jinoyatchilarni tarbiyalash va qayta tarbiyalash metodlarini qo’llash bo’yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish.

Bitiruv malakaviy ishda qo’llanilgan metodikalar.

1. Jinoyatchi psixologiyasini tadqiq qilish bo’yicha ma’lumot to’plash.
2. “Refleksiya” testi yordamida tajriba guruhidagilarning refleksiv xususiyatlarini aniqlash
3. A.Bass va I.Darkning “Agressiya shakllari va uning ko’rsatkichlari”ni diagnostika qilish metodikasi orqali sinaluvchi insonlarning jinoyatchilikka moyillik darajasini aniqlash
4. Jinoyatchilikning oldini olish dasturi yordamida psixologik trening tashkil etish va natijalarni tahlil qilish

Bitiruv malakaviy ishining yangiligi.

Inson xulqida tashqi omillar tizimi ichki shart-sharoitlar tizimi bilan belgilanadi. Shu bois har bir jinoyatda obyektiv va subyektiv omillarning birligi ko’rinadi, jinoyatchi shaxsini aniqlash barobarida jinoyatning oldini olish tizimi yaratiladi.

Bitiruv malakaviy ishining nazariy ahamiyati.

Tadqiqot ishida jinoyatchining ijtimoiy psixologik xususiyatlari muammosining nazariy tahlilida keltirilgan ijtimoiy-psixologik fikrlar yuzasidan to’plangan materiallar yuridik psixologiya, umumiyligining psixologiya, ijtimoiy psixologiya, psixodiagnostik, psixokorreksiya, sosial trening va amaliyot

sohalarini nazariy jihatdan boyitishga xizmat qiladi.

Bitiruv malakaviy ishining amaliy ahamiyati. Ishda jinoyatchi shaxs tipologiyasi, belgilari bo'yicha metodikalar va yaratilgan usullar tizimi amaliy psixologlarning jinoyatga moyilligi mavjud shaxsda zarur ijtimoiy fazilatlarni zudlik bilan shakllantirish bo'yicha faoliyatlariga tadbiq etilishi mumkin.

Bitiruv malakaviy ishining tuzilishi.

Ushbu bitiruv malakaviy ishi kirish, ikki bob olti paragraf, xulosa va tavsiyalar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati hamda ilova qismlardan tuzilgan.

Ishning kirish qismida mavzuning dolzarbliji, ishning maqsadi, ilgari surilgan ilmiy faraz, vazifalari, tadqiqotda qo'llanilgan metodikalar, yangiligi, ishning nazariy va amaliy ahamiyati haqida qisqacha ma'lumotlar berilgan.

I-BOB .G'AYRIIJTIMOIY XULQNI KELTIRIB CHIQARUVCHI SHART-SHAROITLAR

I.1.G'ayriijtimoiy xulq va «normadan chetga chiqish» tushunchasi

Inson xulqi murakkab va ko'p qirrali hodisa bo'lib, uni o'rganishda tizimli yondashuv va ehtimol tutilgan jarayonlar haqidagi zamonaviy tasavvurlarga ega bo'lish talab qilinadi. Har bir axloqiy hodisaning mohiyati uning shaxs xulqining umumiy tuzilishidagi o'rni bilan bog'liq. Individual rivojlanish jarayonida axloqiy tizimlar individual axloqiy strategiyaning murakkab majmuiga aylanadi va shaxsning axloqiy tipini hosil qiladi.

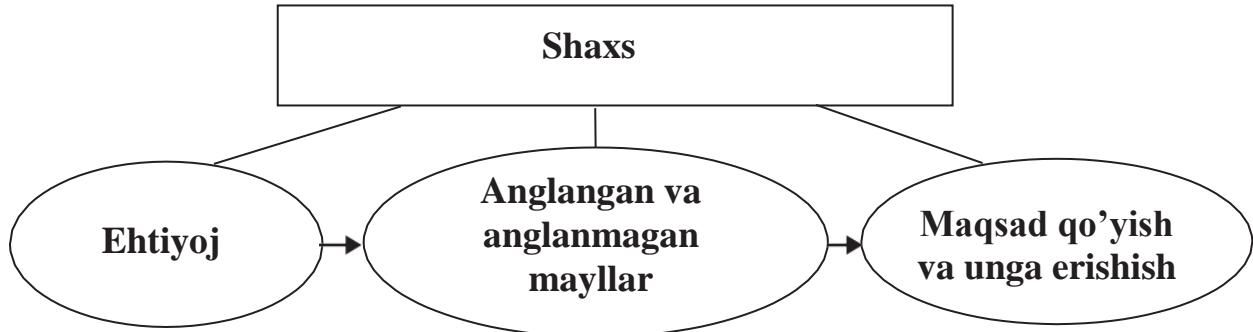
An'anaga ko'ra, g'ayriijtimoiy xulq sabablari ikki guruhga – ijtimoiy va biologik sabablarga ajratiladi. Biroq, axloq-odob me'yorlari (qoida) dan og'uvchi xulqning ko'plab ko'rinishlarini tahlil qilish mazkur muammoni boshqacharoq, ya'ni tizimli-integrasiyalashgan (birlashgan) holda o'rganish zarur, degan xulosaga olib keladi.

Ijtimoiylik yoki biologik omillariga «ruhiylik» nomli tizim hosil qiluvchi omilni kiritish hamda inson xulqining sababiy bog'lanishlari (determinasiyasi) bilan bog'liq barcha muammolar majmuini ijtimoiy-psixologik-biologik sabablar deb atash zarur. Bunda «psixologik» jihatning o'rtada joylashgani uning ham ijtimoiy, ham biologik omil uchun birlashtiruvchi funksiyaga egaligini anglatadi.

G'ayriijtimoiy xulq sabablari haqida so'z borar ekan, avvalo, muammoni tahlil qilishning asosiy prinsiplarini keltirib o'tamiz.

1. G'ayriijtimoiy xulq, normadagi xulq kabi, ko'p omillidir, u bir yoki hatto bir qancha sabablarning oqibati emas. Biroq, alohida olingan individual axloqiy ko'rinishning ko'p omillar bilan bog'liqligi va ehtimolli xususiyati uni o'rganib bo'lmasligini bildirmaydi. Bu o'rinda shaxsning tipik individual-psixologik xususiyatlari va axloqiy qarashlarini aniqlash ustun ahamiyatga ega. Ijtimoiy va biologik omillar o'z-o'zicha emas, balki jinoyatchi xulqining tipini hosil qiluvchi uning shaxsiy-psixologik xislatlarida birlashgan holda g'ayriijtimoiy xulqning aniqlovchilariga aylanadi.

2. G'ayriijtimoiy xulq ijtimoiy ijobiy xulqdan yo'nalishining mazmuni bo'yicha ham, psixoregulyasion xususiyatlari bo'yicha ham ajralib turadi. Shaxs xulqi uning ehtiyojlari, anglangan va anglanmagan mayllari tizimi, oldiga maqsad qo'yish va unga erishish xususiyatlari bilan ajralib turadi. Agar uni sxema tarzida tasvirlaydigan bo'lsak, quyidagicha ko'rinish hosil qiladi.

Aksariyat jinoyatchilarning xulqiga ijtimoiy qadriyatlarga moslasha olmaslik (dezadaptasiya) va o'zini o'zi boshqarishdagi nuqsonlar xosdir. Individning o'zini o'zi boshqarish imkoniyatlari past darajada bo'lganida, g'ayriijtimoiy mayllari, odatlari nafaqat nazorat qilinmaydi, balki ularning o'zları xulqning maqsad hosil qiluvchi mexanizmlariga aylanadi.

3. G'ayriijtimoiy xulq individning o'z ijtimoiy mas'uliyatini himoya qilish (o'zini oqlash) motivasiysi, umum qabul qilingan ijtimoiy qadriyatlarning qadrsizlanishi asosida amalga oshiriladi. Inson xulqi uning ehtiyojlari va yo'nalganlik sohasi, qabul qilgan qadriyatlар tizimi, umuminsoniy madaniyatdan bahramandlik darajasi bilan bog'liqdir. Inson hayvondan farqli ravishda qandaydir yagona xulq tizimlariga mahkum emas, u ko'p funksiyalidir. Uning xulqini aniq instinkтив (tug'ma) mayllari emas, balki ijtimoiylashuv darajasi yuzaga keltiradi.

4. G'ayriijtimoiy xulq – mojaroli xulq bo'lib, doimo jamiyatda, ijtimoiy guruhlarda, shaxs bilan ijtimoiy guruh, ayrim shaxslar o'rtaida va, nihoyat, shaxsning o'zidagi ichki ziddiyatlarga asoslangan. Inson xulqidagi tashqi holatlar tizimi unda shakllangan ichki ruhiy shart-sharoitlar tizimi orqali namoyon bo'ladi. Ushbu ichki ruhiy shart-sharoitlarga quyidagilar kiradi:

- qadriyatlар tizimi;
- axloqiy yo'nalganlik;
- xatti-harakatning umumlashgan usullari;
- o'zini o'zi tartibga solishning psixodinamik xususiyatlari.

5. Inson xulqida na obyektiv, na subyektiv omillarni alohida ajratish mumkin.

Ijtimoiy omillar odamlar xulqiga bevosita ichki shaxsiy, individual-psixologik hodisalar orqali ta'sir ko'rsatadi (va bu, ba'zan «jinoiy tabiat» illyuziyasini yuzaga keltiradi).

6. Shaxs qanchalik kam ijtimoiylashgan bo'lsa (bu, odatda, jinoyatchi shaxsning o'ziga xos xususiyatidir), biologik omillarning ustun (dominant)

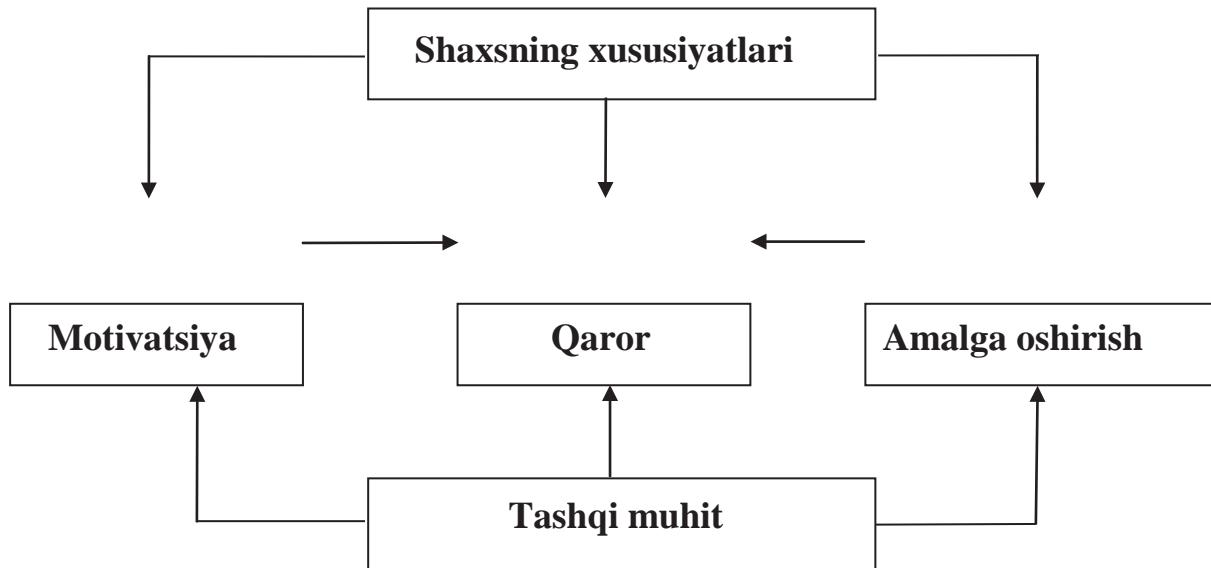
bo'lish ehtimoli shunchalik yuqori bo'ladi. Inson ongingin rivojlanishi qanchalik cheklangan bo'lsa, uning xulqida iyerarxik jihatdan quyi turadigan motivasiya darajalari shunchalik katta rol o'ynaydi.

Kriminolog olim Z.S.Zaripov va I.Ismailovlar jinoiy xulq shakllanish jarayonini quyidagi toifalarga ajratishadi:

- a) shaxs ehtiyoji va manfaatlari buzilishi bilan bog'liq jinoiy xulq shakllanish jarayoni;
- b) shaxs ehtiyoji (manfaati) va imkoniyati o'rtasidagi farq (qarama-qarshilik) bilan bog'liq jarayonlar;
- v) shaxs ma'nnaviy va huquqiy tasavvurining, qadriyatlar va ijtimoiy yo'naliشining buzilishi bilan bog'liq jarayonlar;
- g) qaror qabul qilish va amalga oshirishdagi nuqson va kamchiliklar bilan bog'liq jarayonlar³.

Jinoiy xatti-harakat jarayoni quyidagi asosiy qismlarni o'z ichiga oladi: motivasiya, qaror qabul qilish va uni amalga oshirish. Har qanday ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xatti- harakat bu shaxsdagi o'ziga xos xususiyatlar bilan tashqi muhitning o'rtasidagi aloqaning natijasi degan fikrga asoslangan holda muayyan jinoiy xatti-harakat jarayonini quyidagicha tasvirlasa bo'ladi:

³ Qarang: Zaripov Z.S., Ismailov I. Kriminologiya. – T., 1996 –130-b.

Rus olimi G. A. Avanesov inson xatti-harakatiga salbiy ta'sir etuvchi quyidagi biologik shart-sharoitlarni ajratadi:

- jinsiy buzilish va jinoyatlarning sababiga aylanadigan biologik ehtiyojlar patologiyasi;
- asab tizimining qo'zg'aluvchanligini kuchaytiradigan, noadekvat reaksiyani keltirib chiqaradigan va harakatlarni ijtimoiy nazorat qilishni qiyinlashtiradigan asab-ruhiy kasalliklar (psixopatiyalar, nevrosteniyalar, kasallik va sog'liq chegarasidagi holatlar);
- turli xil psixosomatik, allergik, zaharvandlik bilan bog'liq kasalliklarga olib keladigan va qo'shimcha jinoiy omil bo'lib xizmat qiladigan psixofiziologik zo'riqishlar⁴.

Ruhiy anomalija (normadan og'ish)lar esa irsiy (genetik) ildizlarga ega bo'lib, asabiy-ruhiy buzilishlar faqat noqulay muhit ta'siridagina jinoiy xulqning sababi bo'lishi mumkin.

XX asrning 20-yillaridayoq psixiatrlar (Antonyan Yu.M., Borodin S. A., Vinogradov M. V., Golub S. A. va boshq.) jinoiy xulq turi bilan ruhiy anomalija o'rtaida bog'liqlik mavjudligini ta'kidlaganlar.

Masalan, rus olimi Yu.M. Antonyanning fikricha, «...aqli ojizlar, kundalik hayotga moslasha olmaydiganlar o'zlarining tuban ehtiyojlarini qondirish maqsadida o'g'rilik, ba'zan esa qotillik jinoyatlarini sodir etadilar. Beqaror va tashqi muhit ta'siriga tez beriluvchan ixtiyorsiz psixopatlar odatdagи o'g'rilar safini oson to'ldiradilar;

⁴ Qarang: Avanesov G. A. Kriminologiya i sotsialnaya profilaktika. – M., 1999. – S. 226–230.

ma’nosiz ruhiy his-tuyg’ular va kuchli tuban mayllarga ega bo’lgan psixopatlardan esa banditlar, g’arazli qotillar boshqalarga qaraganda osonroq hosil bo’ladi; patologik qo’zg’aluvchanligi bilan ajralib turadigan psixopatlar arzimagan narsa tufayli atrofdagilar bilan oson aytishib qoladilar, jamaat tartibini buzadilar»⁵.

Ruhiy anomaliyalarga chalingan shaxslarning ulushi (koeffisiyenti) barcha jinoyatchiliklarning taxminan 70 % ini tashkil qiladi.

Ma’lum bo’lishicha, ruhiy anomaliya holatida shaxslar tomonidan jismoniy kuch ishlatish (odam o’ldirish, nomusga tegish, tan jarohati yetkazish) va bezorilik jinoyatlari sodir etilgan. Masalan, aqli raso deb tan olingan va odam o’ldirish, nomusga tegish, tan jarohati yetkazish jinoyatlarini sodir etgan voyaga yetmaganlar sud-psixiatriya ekspertizasidan o’tkazilganda ularning har besh nafaridan uch nafarida aqli raso bo’lgan holda o’z jinoiy qilmishlariga yo’l ochuvchi turli anomaliya holatlari borligi aniqlangan. Ichki ishlar organlarining tegishli xizmat sohalari hisobida turgan voyaga yetmaganlar sodir yetgan huquqbazarlik⁶ larning 23–43 % ini ruhiyatida turli darajadagi ruhiy kamchiliklar mavjud bo’lgan yoshlar amalga oshirganlar. Jismoniy kuch ishlatish orqali og’ir turdagи jinoyat⁷ sodir etganlarning umumiyoq miqdorida anomaliya holatlarining mavjudligi tahlil etilganda 33 % shaxslarda anomaliya holatlari, 19 % ida markaziy asab tizimining organik jarohati, 18 % ida bosh miya jarohati, 17 % ida surunkali alkogolizm alomatlarining mavjudligi aniqlangan.⁸

Shu ma’noda, aksariyat jinoyatchi shaxslarning xulqida janjalkashlik, tez ta’sirlanish, salbiy mayllarning o’z-o’zidan paydo bo’lishi, o’z xulqini ijobiy qadriyatlar va motivasiyalar bilan boshqarish mexanizmining sustligini kuzatish mumkin. Mazkur axloqiy ko’rinishlarning bari genetik anomaliyalar – Klain Felter sindromi (ortiqcha X-xromosoma – 47/XXY sindrom yoki ortiqcha Y-xromosoma – 47/XYY sindrom) deb nomlanadi.

Bunda ortiqcha X-xromosoma haddan tashqari tajovuzkorlik bilan, ortiqcha

⁵ Qarang: *Antonyan Yu. M. Prestupnost i psixicheskiye anomalii.* – M., 1990. – S. 67.

⁶ Huquqbazarlik – jamiyatda o’rnatalgan va qonun asosida belgilangan tartib yoki umuman ijtimoiy yashash qoidalarini buzish. O’z xususiyatlari ko’ra huquqbazarlik – jinoyat, nojuya harakat, intizomni buzish shaklida bo’ladi. Ko’p hollarda huquqbazarlik qonunbazarlik so’zi bilan hamohang bayon etiladi. Barcha huquqbazarliklar jinoyat emas. Shu bilan birga, qonunbazarliklarning barchasi ham jinoyat bo’lmasligi mumkin. Jinoyat deb aytish uchun uning o’ziga xos belgilari bo’lishi zarur // Yuridik ensiklopediya / Prof. U.Tadjixanovning umumiyoq tahriri ostida. – T., 2001. – 652-b.

⁷ Jinoyat – O’zR JKning 14-moddasiga asosan, JK bilan taqiqlangan aybli, ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jazo qo’llash tahdidi bilan jinoyat deb hisoblanadi. Jinoyat boshqa qoidabazarliklardan o’ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Bu qilmishning ijtimoiy xavfliligidir. Chunki jinoyat natijasida jamiyat va shaxs uchun ham moddiy, ham ma’naviy zarar yetkaziladi. Shuning uchun jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasi jinoiy oqibatda aks etadi // Yuridik ensiklopediya / Prof. U.Tadjixanovning umumiyoq tahriri ostida. – T., 2001. – 156-b.

⁸ Kriminologiya: Darslik / Prof. Z.S.Zaripovning umumiyoq tahriri ostida. – T., 2007. – 91-b.

Y-xromosoma esa maqsad qo'yish va unga erishish sohasidagi og'ish (anomaliya)lar, xulqning irodaviy boshqaruvidanagi buzilishlar bilan izohlanadi⁹.

Hozirgi genetikaning yutuqlari individ psixikasining faqat «muhit» bilan bog'liqligi haqidagi ilgari shakllangan tasavvurlarga o'zgartishlar kiritmoqda. Biologik va ijtimoiy jihatlar inson xulqining murakkab tizimli bioijtimoiy omilini hosil qiladi.

Shunday qilib, inson xulqi yagona bioijtimoiy omil bilan bog'liqdir. Biologik jihatdan meros sifatida olingan inson xislatlari muayyan ijtimoiy sharoitlarda uning ruhiy xislatlari rivojlanishi uchun shart-sharoit hisoblanadi.

Har bir jinoyat g'ayriijtimoiy yo'nalishdagi boshqaruv mexanizmlarga ega xulq natijasidir. Xo'sh, bu subyektiv ruhiy omil jinoyatni keltirib chiqarishga sabab bo'ladimi?

Albatta, ruhiy omillar jinoyat sodir etilishida birinchi o'ringa chiqadi va bu ularning birinchi sababi ekanligi xususidagi fikrni yuzaga keltiradi. Aslida, ruhiy omillarning o'zi jinoyatchi shaxsi shakllanishining haqiqiy sharoitlarida yuzaga keladi.

Hech bir tashqi omil ham, hech bir ichki holat ham o'z-o'zicha axloqiy aktni yuzaga keltirmaydi.

Shu ma'noda, aksariyat jinoyatchilarda o'z-o'zidan yuzaga keladigan mayllarning tasodifiy vaziyatlarga bog'liqligi xosdir. Shaxsning o'zini o'zi boshqarish tizimining tarqoqligi aksariyat jinoyatchilarni bir-biridan ajratib turuvchi asosiy psixologik jihatlardan biridir. Jinoyatchilarning ayrim xudbinona intilishlari g'ayriijtimoiy tus olganda ularning axloqiy tizimini ong osti mayllari darajasida boshqaradi.

Yaqin o'tmishda bo'lган freydizmning asossiz tanqid qilinishi bizda «ong osti» tushunchasiga salbiy munosabatni yuzaga keltirdi. Hozirgi ilmiy psixologiya «ong osti omilini» «o'z» o'rniqa qaytardi.

Biroq «ong osti omilining taqiqlanganligi» fikri hali bizning huquqshunoslikda hukmronlik qilishda davom etmoqda. Huquqshunoslik dastlabki bosqichlarida faqat ongga asoslanadi. Biroq, ushbu cheklangan konsepsiya asosida shaxsning aksariyat vaziyat va impulslar bilan bog'liq harakatlarining ma'nosi va g'ayriqonuniy mohiyatini tushunib bo'lmaydi. Garchi ushbu harakatlar mexanizmini ifodalash uchun soxta ilmiy surrogat – «motivsiz jinoyat» tushunchasi o'ylab topilgan bo'lsada, bu vaziyatdan chiqish yo'li emas, chunki sababsiz hodisalar sodir bo'lmaydi.

Ruhiy boshqaruvlarning ong osti mexanizmlari barcha maqsadli harakatlarda, axloqiy qarashlarning keng miqyosli tizimida namoyon bo'ladi. Ong darajasi qanchalik past bo'lsa (aksariyat jinoyatchilarga ana shu belgi xos),

⁹ Qarang: Yenikeyev M.I. Juridicheskaya psixologiya. – SPb., 2005. – S.

xulqni tartibga solishning ong osti mexanizmlari shunchalik katta rol o'ynaydi.

Insonning asosiy axloqiy fondi umum qabul qilgan me'yorlarga aylanib ulgurgan. Muayyan shaxs xulqining mustahkamlangan, umumlashgan usullari uning tabiatiga xos xislatlardir.

Ijtimoiylashgan shaxs barcha vaziyat va sharoitlarda barqaror va yaxlitdir. Jinoyatchi shaxs esa vaziyatga tobedir. Shu bilan birga, ashaddiy jinoyatchilarga xos barqaror g'ayriijtimoiy yo'nalganlik ularda tegishli ustunlik qiluvchi kriminogen motivlar, jamiyat uchun xavfli anglangan, ularning hayoti va faoliyatidagi boshqa barcha ko'rinishlarni o'ziga bo'ysundiruvchi intilishlar borligidan dalolat beradi.

O'z navbatida, shaxs, o'zining ruhiy xislatlariga ko'ra jinoyatchining ijtimoiy roliga muqarrar mahkum etilishi mumkin emas. Biroq, har bir jinoyatda uning subyektiv tomoni sifatida jinoyatchi shaxsning ruhiy holatlari doimo namoyon bo'ladi.

Jinoyatchilar bir-birlaridan hamda ijtimoiy hayotga moslashgan, qonunga itoatkor odamlardan «jinoiy jihatlari» bilan emas, balki hayoti va faoliyatining turli sharoitlarida shakllangan fe'li-atvoriga xos salbiy jihatlari bilan farq qiladilar.

«Jinoiy ruhiyat» ham, «jinoiy vorisiylik» ham mavjud emas. Ayni vaqtida ruhiyat ham, uning tabiiy shart-sharoitlari ham har qanday axloqiy aktga, jumladan g'ayriqonuniy harakatlarga «daxldordir».

Ijtimoiy qarashlari qat'iy bo'limgan insonda hatto uning tabiiy mayllari ham g'ayriijtimoiy axloq shakllarida, ya'ni jinsiy instinct – nomusga tegishda; faol mudofaa refleksi – shaxsga tajovuz qilishda; o'zini saqlash instincti – dezertirlikda namoyon bo'lishi mumkin. Huquqiy belgilariga ko'ra bir xil jinoiy qilmish turli ruhiy omillardan kelib chiqishi mumkin. Masalan, o'g'rilik jinoyati aybdorning shaxsiy yo'nalishi bilan ham, irodasining sustligi va ishonuvchanligi bilan ham, patologik xususiyati bilan ham sodir etilishi mumkin.

Insonning jinoiy qilmishida namoyon bo'ladigan shaxsiy xislatlari «huquqiy ongdagi qandaydir umumiyy nuqsonlar»dan emas, balki aniq axloqiy-psixologik qusurlari (baxillik, shafqatsizlik, ijtimoiy negativizm)dan dalolat beradi.

Rus olimi A. R. Ratinovning o'tkazgan tadqiqotida jinoyatchilar va qonunga itoatkor fuqarolar o'rtasidagi jiddiy psixologik farqlar borligi kuzatilgan. Ya'ni shkalali tahlilda tekshiriluvchilarning qonunga itoatkor guruhi barcha asosiy qadriyatlarga ijtimoiy-ijobiy munosabatini, o'z hayotining mazmunini baholashi bo'yicha jinoyatchilardan ancha ustun ekanligi ma'lum bo'lган. Jinoyatchilar bilan qonunga itoatkor shaxslar o'rtasidagi farqlar ijtimoiy muhit, faoliyat, badiiy zavq, nikoh, sevgi, farzandlar, oila kabi qadriyatlarda

yorqin ko'rindi¹⁰.

Ayrim huquqshunoslar aksariyat jinoyatlarni o'z-o'zidan jinoyatni keltirib chiqaradigan, uning amalga oshishi uchun sharoit yaratadigan kriminogen vaziyat bilan bog'laydilar.

Kriminogen vaziyat – bu mazmun bo'yicha jinoiy niyatning, jinoyat sodir qilish maqsadining shakllanishiga ijobiy ta'sir qiluvchi jinoiy natijaga erishish uchun qulay hisoblangan, ya'ni jinoyat sodir etishga ko'maklashuvchi vaziyatdir. Shuni qayd etish lozimki, har qanday kriminogen vaziyat o'z holicha mustaqil holda shaxsni jinoyat sodir etishga olib kelmaydi.

Jinoyat sodir etish vaqtidagi kriminogen vaziyat bu shaxsning muhit bilan aloqasining alohida darajasi hisoblanadi. Bu aloqada salbiy xususiyatlarga ega bo'lgan shaxsdagi jinoyat sodir etishga moyilligi kriminogen vaziyat ta'sirida muayyan xatti-harakatga aylanadi. Aniq hayotiy vaziyatning shaxs muayyan jinoyat sodir etishiga ta'siri quyidagi tasvirga ega¹¹:

Jinoyatlar birdan yuzaga kelgan kriminogen vaziyatlar tufayli emas, balki insonning muayyan barqaror shaxsiy xislatlari va qadriyatlari sababli sodir etiladi.

Qonunga itoat qiladigan va o'zini o'zi yuksak darajada boshqara oladigan halol inson uchun «jinoiy» vaziyatlar yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Vaziyat o'z-o'zicha jinoyatni keltirib chiqara olmaydi, u faqat g'ayriijtimoiy fe'lga ega bo'lgan shaxsning muayyan qarashlari va maqsadlarini amalga oshirishi uchun mos bo'lishi mumkin, xolos.

Har bir insonda ijobiy xulq mavjud bo'lib, bu xulq anglangan bo'lsa hamda qarorni erkin, to'g'ri qabul qilsa, vaziyatning quliga aylanmaydi, albatta.

Biroq, inson xulqining ruhiy boshqaruvi darajasi qanchalik past bo'lsa, uning xulqida vaziyat bilan bog'liq holatlar shunchalik katta ahamiyatga ega bo'ladi. Ko'pchilik jinoyatchilarga haqiqatan ham xulqining vaziyat bilan bog'liqligi xos bo'lib, bu uning fe'liga xos jihatdir.

Inson o'zi uchun muayyan qiymatga ega bo'lgan narsa, hodisa sababligina faol harakat qiladi. Qadriyatlar tizimi individual bo'lib, u insonning ruhiy

¹⁰ Qarang: Ratinov A. R. Sudebnaya psixologiya dlya sledovateley. – M., 1987. – S. 59.

¹¹ Qarang: Zaripov Z.S., Ismailov I. Kriminologiya. – T., 1996. – 155–156-b.

faolligini belgilab beradi: bir kishi uchun hayotiy muhim bo'lgan narsa, boshqa shaxs uchun unchalik muhim bo'lmasligi mumkin.

Jinoyatchining xulqi ham qadriyatlar asosida yo'nalgan. Ammo jinoyatchining qadriyatlari buzilgan, ular ijtimoiy qadriyatlarning umum e'tirof etgan tizimga mos kelmaydi.

Ba'zi odamlar notanish insonni o'lim xavfidan o'ylab o'tirmay qutqaradilar, boshqalar esa o'ylab o'tirmay pichoqni qarindoshiga sanchadilar – hammasi u yoki bu odamlar uchun hayotning qaysi tomonlari muhim ekanligiga bog'liq. Ijtimoiy jihatdan ijobiy qadriyatlar tizimi tug'ma emas, u jamiyatdagi tarbiya jarayonida shakllanadi.

Jinoyatchining ijtimoiy-ijobiy qadriyatlarga salbiy munosabati doimo jamiyatdagi tarbiya nuqsonlarining natijasidir.

Ijtimoiylashgan shaxsning eng asosiy ehtiyoji ijtimoiy-ijobiy qadriyatlarni amalga oshirish ehtiyojidir. Ashaddiy jinoyatchida bunday ehtiyojning yo'qligi uning asosiy xususiyatidir.

Jinoyatchining ijtimoiy xavfliligi uning alohida «jinoiy» qadriyatlari va ehtiyojlarida emas, balki ijtimoiy qadriyatlarni tan olmaslididir. Jinoyatchining yo'naliшlarini aniqlash jinoyatchi rad etayotgan ijtimoiy qadriyatlarni aniqlashdir.

Jinoyatchilar odatda o'zini oqlash uchun motivlar, bahonalar tizimini keltiradilar va jinoiy maqsadlariga erishishlariga xalal beruvchi qadriyatlarni rad etadilar. O'z harakatlarini oqlash asosida javobgarlikdan bo'yin tovlash aksariyat jinoyatchilarga xos xususiyatlardan biridir.

I.2.Jinoyatchi shaxsi va uning o'ziga xos psixologik xususiyatlari

«Jinoyatchi shaxsi» ko'p qirrali tushuncha bo'lib, bir qator fanlarning o'rghanish obyekti hisoblanadi. Uni nafaqat psixologlar, balki yuristlar ham predmet obyekti sifatida o'rghanadilar. Jinoyatchi shaxs psixologiyasi haqida bir qator psixolog (M.I.Yenikeyev, O.L. Kochetov, Yu.V. Chufarovskiy, Yu.L. Vasilyev va boshq.) olimlar ilmiy adabiyotlarda o'z fikrlarini bildirganlar.

Yuridik psixologiyada ham ushbu muammo markaziy o'rnlardan birini egallaydi. *Jinoyatchi shaxsi* – jinoyatchining asosiy intellektual-ma'naviy xislatlari, ruhiy va jismoniy holatining majmuidir. Jinoyatchi shaxsini o'rghanish shaxs sodir etgan qilmishni malakali baholashni, jumladan individual bashorat qilishni ta'minlash uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Jinoyatchi shaxsi to'g'risida har tomonlama va chuqur tasavvurga ega bo'lish uchun tahlil nafaqat jinoyat sodir etilgan vaqtini va uni tekshirish davrini, balki tekshiriluvchining rivojlanishini ham qamrab olish kerak. Bunda jinoyat sodir etilishining yashirin motivlarini ham, psixologik-psixiatrik xususiyatlarini ham baravar inobatga olish lozim. Jinoyatchining shaxsi va jinoyat o'zaro bog'liq bo'lganligi bois, kriminalistik ish doirasida jinoyatchining shaxsi to'g'risida tegishli ma'lumotlarni olish jinoyatni tergov qilish faoliyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Chunki O'zR JK 54-moddasiga binoan, sud jazo tayinlashda jinoyatchi shaxsini boshqa holatlar bilan bir qatorda inobatga olishi lozim¹².

Jinoyatchi shaxsning ichki dunyosini anglash uchun uning hayotda tutgan o'rni, atrof muhitdagi voqyelik, insonlar, jamiyat, davlat, qonun, mehnat va hokazolarga munosabatini bilish lozim. Buni esa uning ehtiyojlari, ma'naviy yo'nalishlari va faoliyatining motivlarini o'rganmasdan turib amalga oshirish mumkin emas.

Ya'ni, har qanday jinoiy faoliyat ko'p jihatdan jinoyatchining o'ziga xos individual-psixologik xususiyatlariga bog'liq. Jinoyat-prosessual qonuni isbotlash predmetini belgilashda ayblanuvchining javobgarlik darajasi va xususiyatiga ta'sir etuvchi holatlarni, shuningdek, ayblanuvchi shaxsini ifodalaydigan boshqa holatlarni aniqlashni talab etadi. Shu bois jinoyatchi shaxsining aniqlanishi lozim bo'lган belgilarini ishlab chiqish yuridik psixologiyaning asosiy vazifikasi hisoblanadi.

Jinoyatchi shaxsini psixologik jihatdan o'rghanishda uni ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqadorlikda tahlil qilish kerak bo'ladi. Chunki jinoiy xulqni shaxs yoki muhit emas, balki aynan ularning o'zaro aloqasi yuzaga keltiradi. Ijtimoiy muhitning jinoiy xulqqa ta'siri murakkab xususiyatga ega. Boshqacha aytganda, jamiyat hayotining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatlari jinoyatning

¹² Yuridik ensiklopediya / Prof. U.Tadjixanovning umumiy tahririda. – T.,2001. – 165-b.

modellashtiriladigan mexanizmi shakllanishiga tashqi ta'sir ko'rsatadi, ayni vaqtda, modellashtiriladigan jinoyatchining psixologik xususiyatlari uning go'yoki ichki mazmunini tashkil etib, uni shakllantiradi.

Jinoyatchi shaxsi yuridik psixologiya uchun ham, kriminologiya uchun ham alohida qiziqish uyg'otadi, zero u muayyan tashqi shart-sharoitlarni oddiygina aks ettirib qolmay, balki o'zaro aloqaning faol tomonini tashkil etadi.

Binobarin kriminologiyada “jinoyatchi” va “jinoyatchining shaxsi” kabi atamalar kategoriya, ya’ni har biri mustaqil tushuncha sifatida talqin qilinadi. “Jinoyatchi shaxsi” tushunchasi o’ziga xos ravishda jinoyatchining ijtimoiy belgilarini ifodalaydi, ya’ni shaxsning “ijtimoiy qiyofasi”ni ochib berishga xizmat qiladi¹³.

Ijtimoiy shart-sharoitlarning g’ayriijtimoiy xulq bilan aloqasi murakkabdir, buning ustiga doimo ijtimoiy shart-sharoitlar jinoyatda muayyan shaxs orqali o’zgargan holda namoyon bo’ladi. Bir qator hollarda ular uzoq vaqt ijtimoiy o’zaro munosabatda bo’lish jarayonida shaxsda nisbatan barqaror iz qoldiradi va ayrim jinoiy harakatlarni emas, balki barqaror g’ayriqonuniy yo’nalishni yuzaga keltiradi. Bu yo’nalish jinoyatchiliklar majmuida ko’rinadi.

G’ayriijtimoiy xulqning qonuniy xatti-harakatdan farqi, bizningcha, qadriyatlar, qarashlar va ijtimoiy maqsadlar tizimidan, ya’ni ongning mazmun bilan bog’liq tomonidan kelib chiqadi. Umum e’tirof etishicha, g’ayriijtimoiy xulqning bevosita sabablarini aynan shaxs va ijtimoiy muhitning qadriyatli-normativ tizimlaridan, ularning o’zaro munosabatidan izlash kerak¹⁴.

Yuridik psixologiyaga oid adabiyotlarni tahlil qilish ham jinoyatchi psixologiyasini o’rganish masalalariga katta e’tibor qaratilgani va qaratilayotganidan dalolat beradi¹⁵.

Shunga qaramay, amaliyotning ko’rsatishicha, jinoyatchilarning psixologik xususiyatlari borasida amalga oshirilgan nazariy tadqiqotlar jinoiy faoliyatning manzarasini yetarlicha to’liq aks ettira olmayapti, ya’ni ko’pgina savollar (masalalar) «kadr ortida» qolib ketmoqda. Masalan, jinoyatni sodir etish usulini tanlashda, jinoyatchi ko’p hollarda nafaqat psixologik xusu-siyatlarni, balki ruhiy holatlarni ham hisobga oladi. Ruhiy holat esa, ma’lumki, psixologiyaning predmetini tashkil etadi.

Shaxsni psixologik tiplashtirish mazkur hodisani bilish usullaridan biridir, ammo muayyan jinoyatchilarning shaxs-larini o’rganishda olingan ma’lumotlarni tegishlicha nazariy asoslash zarur.

Jinoyatchilikni ijtimoiy determinasiyalash mexanizmi shaxsni o’rganishda

¹³ Qarang: Kriminologiya: Darslik / Prof. Z.S.Zaripovning umumiyl tahriri ostida. – T., 2007. – 84-b.

¹⁴ Qarang: Vasilyev V. L. Juridicheskaya psixologiya. – M., 1999. – S. 222–224.

¹⁵ A. R. Ratinov, K. Ye. Igoshev, V. V. Glazirin, A. V. Dulov, V. L. Vasilyev kabi olimlarning asarlariga qarang.

ikki xil yondashuvni – *ijtimoiy-tipologik* va *ijtimoiy-rolli* yondashuvlarni birlashtirishni talab qiladi.

Ijtimoiy-tipologik yondashuvda avvalo shaxsning ijtimoiy o'mni (pozitsiyasi), unga mos ijtimoiy qadriyatlar, me'yorlar, ularning idrok etilishi va bajarilishi tahlil qilinadi. Ikkinci holda shaxsga faol arbob, ijtimoiy munosabatlarning subyekti sifatida qaraladi. **Ijtimoiy- rolli yondashuv** obyektiv jihatdan kriminogen xususiyatga ega bo'lgan pozisiya va funksiyalarni ko'rishga imkon beradi, chunki ular shaxs zimmasiga amaldagi qonunlarga zid majburiyatlarni yuklaydi va shu bois u ushbu majburiyatlarni faqat jinoyatchilik sodir etib bajarishi mumkin bo'ladi, shaxsga bir-birini istisno etuvchi talablar qo'yadi, bu esa ijtimoiy-huquqiy nizolarni keltirib chiqaradi, shaxsni uning uchun zarur bo'lgan ijobiy ta'sirlar majmui amal qiladigan doiradan chiqarib yuboradi.

Yuridik psixologiyadagi asosiy masalalardan biri, avvalo, shaxsning motivasion sohasi tashqi muhitdagi muayyan omillar bilan o'zaro aloqadorlikda ushbu shaxs uchun kriminogen vaziyat yaratishi mumkin bo'lgan ichki shaxsiy shart-sharoitlarni ajratib olishdir.

Har bir insonga o'z ehtiyojlarini qondirish, shaxsiy va umumiy maqsadlarga erishish uchun boshqa odamlar bilan birlashishga intilish xosdir. Qonunga itoatkor odamlar, qonunbuzarlardan farqli ravishda, noqulay vaziyatlarda guruhdan chiqish, o'zlarini qanoatlanirmaydigan aloqadan qochishga qodirdirlar yoxud bunday holatlarga nisbatan o'z pozitsiyasini o'zgartirishga harakat qiladilar.

Amaliyotning ko'rsatishicha, jinoyatlarning har xil (g'arazli, zo'ravonlikka asoslangan, ehtiotsizlik orqasida sodir etiladigan) turlariga jinoyatchilarning motivasion sohasida bo'ladigan turli buzilishlar xosdir.

Shaxsning aynan jinoiy harakatni sodir etishi ham tashqi vaziyat (obyektiv omil), ham ichki (subyektiv omil) maqsadlar bilan bog'liq.

Jinoyatchilik sabablari majmuidagi muhim tarkibiy qismlardan biri iste'molning aholining to'lovga qobiliyatli talabidan orqada qolishi bilan bog'liq bo'lgan ana shu iste'mol sohasi ishtirokchilari bo'lmish odamlar talablarining qanoatlanirilmaylidir. Hozirgi kunda moddiy-tovar boyliklar va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi uзilish ijtimoiy salbiy oqibatlarni keltirib chiqarayotgani hammaga ma'lum. Bu o'rinda jinoiy xulq shakllanishining kamida ikki variantini farqlash lozim.

U biz yuqorida ko'rib chiqqan mehnat va taqsimot sohalaridagi ijtimoiy ziddiyatning ta'siriga o'xshash tarzda yuz beradi, ya'ni iste'mol tovarlari va xizmatlarning taqchilligi aholining psixologiyasiga salbiy ta'sir etadi va noadekvat (nomos) ijtimoiy qarashlarni yuzaga keltiradi, bu esa aholining jinoiy

faollik darajasida ko'rindi. Xizmat (ish) o'rinlarining yetishmovchiligi jinoyatchilikning ortib borishiga olib keladi Maishiy xizmatlarning yaxshi rivojlanmaganligi odamlar o'rtasidagi munosabatlarda keskinlikning ortishiga, nizoli ijtimoiy-psixologik muhit shakllanishiga olib keladi. Tadqiqotlar natijalarining ko'rsatishicha, maishiy xizmatlar kamroq rivojlangan hududlarda ushbu sohadagi nizolar boshqa joydagilardan ko'proq bo'ladi¹⁶.

Ta'kidlash lozimki, taqchillik jinoiy faoliyat bilan shug'ullanishga shart-sharoit yaratuvchi omillardan biri hisoblanadi. Iste'mol sohasidagi taqchillik buyurtma qotilliklar, terrorchilik harakatlari, firibgarlik, odam savdosi, poraxo'rlik, korrupsiya, narkobizneslarning tarqalishiga sharoit yaratadi¹⁷.

Shu ma'noda jinoyatchi shaxsi – individ sodir etgan muayyan turdag'i jinoiy qilmishni keltirib chiqargan uning tipologik xislatlari majmui.

Jinoyat sodir etgan shaxsni o'rganishda unda ustunlik qiluvchi, uning qadriyatları, hayot-faoliyatining mazmuni, mayllari va qarashlarini aniqlash zarur.

Chunki, jinoyatchilar o'zlarining g'ayriijtimoiy xatti- harakatlarining asl mohiyatini ko'proq yoki kamroq darajada anglagan holda, o'zlarini oqlaydigan motivlar, bahonalar tizimini axtaradilar va jinoiy maqsadlariga erishishlariga xalal beruvchi qadriyatlarni rad etadilar. O'z harakatlarini oqlash maqsadida javobgarlikdan bo'yin tovlash, o'zini ruhiy jihatdan himoyalash aksariyat jinoyatchilarga xos bo'lган psixologik xususiyatdir.

Oldindan rejalashtirilgan va sodir etilgan jinoyatni oqlash turli usullar bilan amalga oshiriladi:

- jinoyat qurbanining aybdorligini bo'rttirib ko'rsatish;
- ijtimoiy va huquqiy normalarni g'ayriijtimoiy guruhlar (banda, o'g'rilar to'dasi)ning qoidalariga qarshi qo'yib qadrsizlantirish;
- javobgarlikni boshqalarning gardaniga qo'yish, yuzaga kelgan vaziyat bilan o'zini oqlash va sh.k.

Ijtimoiy qadriyatlardan begonalashgani bois jinoyatchi ruhiy dekompensasiyalar (ichki ruhiy muvozanat hosil qiluvchi soxta «o'rribosar»lardan foydalanish) asosida o'zining jinoiy xulqi sabablarini ichki salbiy xislatlarida emas, balki tashqi vaziyatlar, boshqa odamlarning xatti-harakatlaridan axtaradi.

Jinoyat motivlari jinoyatchining shaxsiy salbiy xislatlari

- g'araz, kek saqlash, rashk, shuhratparastlik, yolg'on qarashlar tizimi (burch, o'rtoqlik kabi xislatlarni noto'g'ri tushunish) orqali shakllanadi.

¹⁶ Alimov S., Antonov-Romanovskiy G. V. Kriminologicheskoye znachenije izuchenija konfliktov v osnovnyx sferax jiznedeyatelnosti // Aktualnyye problemy ugolovnogo prava i kriminologii. – M., 1999. – S. 61–67.

¹⁷ Chufarovskiy Yu. V. Juridicheskaya psixologiya. – M., 2003. – S. 120.

Aksariyat jinoyatchilar ko'p narsaga da'vogar bo'ladilar, ammo buni amalga oshirish imkoniyatlari juda kam bo'ladi. Ushbu holat deyarli barcha jinoyatchilarning ichki shaxsiy nizolari asosida yuzaga keladi.

Ko'pchilik holatlarda jinoyatchi shaxslarning qadriyatlar va normalar tizimi buzilganini, ya'ni voqyelikni noto'g'ri idrok etishini kuzatish mumkin. Ularning xulqini bir daqiqalik, muayyan vaziyat bilan bog'liq mayllar, eng quyi darajadagi ehtiyojlar egallab turadi.

Jinoyat sodir etgan shaxslarning ehtiyojlari asosan quyidagi xususiyatlarga ega:

- ehtiyojlarning torligi, cheklanganligi, moddiy-utilitar xarakterga ega ekanligi;
- ijtimoiy zarur ehtiyojlarning (mehnat, axloqiy xulqqa bo'lgan ehtiyojlarning) rivojlanmaganligi;
- shakli buzilgan, o'rtacha standartdan va qondirishning qonuniy imkoniyatlaridan ortiq bo'lgan ehtiyojlar;
- buzilgan ehtiyojlar.

Shu ma'noda aksariyat huquqbuzar shaxslarda iste'molchilik gipertrofiyasi mavjuddir.

Iste'molchilik gipertrofiyasi deganda talon-torojlik, poraxo'rlik, o'g'rilik, talonchilik va bosqinchilikning asosiy shart-sharoitlaridan birini tushunish mumkin. Aksariyat odamlarning ijtimoiy buzilishi ularning yaratuvchilik xislatlarining buyumlarga egalik borasida ustunlik qiluvchi his-tuyg'ulari tomonidan siqib chiqarilishida ko'rindi. Ularda «jamg'arish instincti» chegaraga ega bo'lmaydi. Falokat to'planadigan buyumlarda emas, balki iste'molchi odam ishlab chiqaruvchi shaxs sifatida passiv bo'lib qolishi, g'ayriijtimoiy, so'ngra esa odatda jamiyatga qarshi (firibgar, poraxo'r, mansabni suiiste'mol qiluvchi) bo'lib qolishidadir.

Ba'zan salbiy xulqning muayyan shakllari shaxsning dastlabki ehtiyojlari bilan bog'liq shart-sharoitlardan uzilgan holda yakka-yu yagona manfaatga aylanadi. Fitna, g'iybat, tuhmat, boshqalarga ko'ngilsizliklar yetkazish, janjallar – ko'pincha shaxsning o'zini qaror toptirish va ijtimoiy faolligini namoyon etishning buzilgan shakli sifatida yuzaga chiqadi.

Biroq, hattoki bir qarashda bema'ni tuyulgan jinoyatlar ham jinoyatchi uchun muayyan ma'noga, tegishli shaxsiy ahamiyatga ega bo'ladi. Har qanday jinoyat jinoyatchi shaxsining ehtiyoji, manfaat yoki qarashlari bilan muayyan tarzda bog'liq bo'ladi.

Ba'zi jinoyatlar odatdagagi harakatlarning amalga oshirilishi bilan bog'liq. Ular ong osti va yarim avtomat xususiyatiga ega bo'lib, javobgarlikni bekor qilmaydi, zero shakllanishi jarayonida to'liq ongli nazorat bosqichidan o'tgan

bo'ladi.

Aksariyat jinoyatchilarga o'z-o'zidan yuzaga keladigan mayllar, ularning tasodifiy vaziyatlarga bog'liqligi xosdir. Bu esa ularda o'zini o'zi boshqarish va uyushgan qadriyatlar tizimi yo'qligidan dalolat beradi.

Har bir jinoyat nihoyatda individual va ko'p omilli hodisadir. Jinoiy xulq genezisini nazariy qamrab olish uchun jinoiy xulqning eng ko'p tarqalgan tiplarini tahlil qilish zarur. Jinoyatchi xulqining mexanizmlarini tushunish uchun «jinoyatchi shaxsining tipi» tushunchasidan kelib chiqish zarur.

Jinoyatchi shaxsining tipi – shaxsning unga xos bo'lgan jinoiy xulq usullari bilan bog'liq barqaror jinoiy yo'nalganligi. Jinoyatchi shaxsining tuzilishi, albatta, jinoyatning dastlabki sababi emas. Uning dastlabki sababini jinoyatchining shakllanish shart-sharoitlari tashkil qiladi.

I.3.Jinoyatchi shaxs tipologiyasi

Jinoyatchi shaxsning tipologiyasida uch darajani farqlash lozim:

- 1) jinoyatchining umumiy tipi;
- 2) muayyan toifadagi jinoyatchi shaxs;
- 3) muayyan turdag'i jinoyatchi shaxs. Bu darajalar bir-biri bilan umumiylilik, maxsuslik va yakkalik kabi munosabatda bo'ladi.

Shaxsning ijtimoiy o'zagini uning yo'nalganligi, hayotiy munosabatlari tizimi, motivli-qadriyatli mo'ljallari tashkil etgani bois, bu o'zakning o'zi jinoyatchi shaxsning tipini belgilashi lozim.

Jinoyatchidagi tipik xususiyatning mezoni, avvalo, uning ijtimoiy xavfllik darajasi, g'ayriijtimoiy buzilganlik me'yordir.

Ushbu mezonga ko'ra jinoyatchilarining uch tipini ajratish mumkin:

- g'ayriijtimoiy (ashaddiy);
- noijtimoiy (kamroq ashaddiy);
- ruhiy boshqaruv nuqsonlari bo'lgan jinoyatchi shaxs tipi (tasodifiy).

Ashaddiy jinoyatchilar qadriyatları va mo'ljallarining yo'nalishi mazmuniga ko'ra quyidagi guruhlarga ajratiladi.

G'ayriijtimoiy g'arazli yo'nalishdagi jinoyatchilar. Jinoyatchilarining bu guruhi jamiyatning moddiy boyliklariga, sarflangan mehnat miqdori va sifatiga ko'ra taqsimlanishiga tajovuz qiladi. Bunday jinoyatchilarni kuyidagi to'rtta kichik guruhga ajratish mumkin:

- a) xo'jalik sohasida jinoyat sodir etuvchi (tovarlarni soxtalashtirish, soliq to'lashdan, lisensiya olishdan bo'yin tov lash va h.k.) jinoyatchilar;
- b) xizmat vazifasini suiste'mol qiluvchi (xizmat lavozimini suiiste'mol qilish, mijozlarni aldash, pora so'rash orqali talon-toroj qilishlar) jinoyatchilar;
- v) o'g'rilar – mulkni yashirinchal qilish bilan bog'liq tajovuzlar qiluvchi shaxslar (o'g'riliklar);
- g) firibgarlar (hujjatlarni qalbakilashtirish, aldab tov lamachilik qilish va h.k.).

G'ayriijtimoiy g'araz va zo'ravonlik yo'nalishidagi jinoyatchilar – shaxsga nisbatan zo'ravonlik qilish bilan g'arazli tajovuzlar qiluvchi shaxslar (zo'rlik bilan tov lamachilik qilish, talonchilik, bosqinchilik hujumlari va hokazo).

Insoniylikka zid, tajovuzkorona yo'nalishdagi jinoyatchilar – boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i va shaxsiy qadr-qimmatiga mensimay munosabatda bo'ladiqan shaxslar. Bu guruhda ham quyidagi to'rtta kichik guruh mavjud:

- a) bezorilar;
- b) ashaddiy bezorilar;
- v) haqorat va tuhmat orqali shaxsning sha'ni va qadr-qimmatiga ziyon yetkazuvchi shaxslar;
- g) shaxsga qarshi tajovuzkorona zo'ravonlik harakatlari – qotillik, nomusga tegish, badanga og'ir shikast yetkazish jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar.

O'z navbatida, shuni ta'kidlash lozimki, yuridik psixologiyaning alohida bo'limida ehtiyyotsizlik oqibatida sodir etilgan jinoyatchilikning psixologik jihatlari ko'rib chiqiladi, bunda maishiy va kasbiy ehtiyyotsizlik tadqiq etiladi.

Texnikaning jadal rivojlanishi va hayotning turli sohalariga kuchli energetik manbalarning kirib borishi bilan ehtiyyotsizlik orqasida sodir etiladigan jinoyatlarning ijtimoiy xavfi keskin oshganligini ko'rish mumkin. Shu sababli bunday jinoyatlarning psixologik mexanizmini ohib berish muhim vazifa bo'lib, ehtiyyotsiz xatti-harakatlarni shaxsning individual xususiyatlari bilan bog'lashga imkon beradi.

Garchi ehtiyyotsizlikning psixologik manbaini tavsiflashda «e'tiborsizlik», «yengiltaklik» va «beparvolik» kabi iboralar ishlatilsada, biroq ularning yuzaga kelish mexanizmi hamon noma'lumdir. Shu bois, ehtiyyotsizlik oqibatida sodir etiladigan jinoyatlarning psixologik mexanizmini ohib berish, ehtiyyotsiz xulqni subyektning ichki ruhiy olami va u asoslanadigan qadriyatlar tizimi bilan bog'lash muhimdir.

Ehtiyyotsizlik oqibatida jinoyat sodir etadigan jinoyatchilar tipini to'rt turga ajratish mumkin:

- beparvolik, harakatsizlik natijasida jinoyatga yo'l qo'yadigan shaxslar;
- o'ziga haddan tashqari ishonish natijasida jinoyat sodir etadigan shaxslar;
- kuchli ruhiy hayajon (affekt holati) natijasida va boshqa shaxslarning g'ayriqonuniy harakatlariga javoban jinoyat sodir etadigan shaxslar;
- vaziyatga moslasha olmagani bois jinoyat sodir etadigan shaxslar.

Qadriyatli yo'nalishda nuqsonlari mavjud bo'lgan individual jinoyatchi shaxsni jinoiy guruh a'zosi bo'lgan jinoyatchi shaxsdan farqlash lozim. Jinoiy guruh a'zosi bo'lgan jinoyatchining muhim jinoiy belgisi uning guruhiy mavqeい, jinoiy guruhdagi rolli funksiyasidir.

Jinoyatchi shaxsning tasnifi – “jinoiy-huquqiy” tasnif bo'lib, shaxsning ijtimoiy xavflilik darjasini tushunchasi bilan muvofiq kelishi kerak. Jinoyat qonunchilik normalarida ijtimoiy xavf, uning darajasiga aniq ta'rif berilgan. Jinoyatlar o'z xususiyati va xavflilik darajasiga ko'ra: *ijtimoiy xavfi katta bo'lman; uncha og'ir bo'lman; og'ir va o'ta og'ir* jinoyatlarga bo'linadi.

Ijtimoiy xavfi katta bo'lman jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda uch yildan ko'p muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda

tutilgan jinoyatlar, shuningdek, ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilib, qonunda besh yildan ko'p bo'lмаган muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar qiradi.

Uncha og'ir bo'limgan jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda uch yildan ortiq, lekin besh yildan ko'p bo'limgan muddatga ozodlik mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar, shuningdek, ehtiyyotsizlik oqibatida sodir etilib, qonunda besh yildan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi.

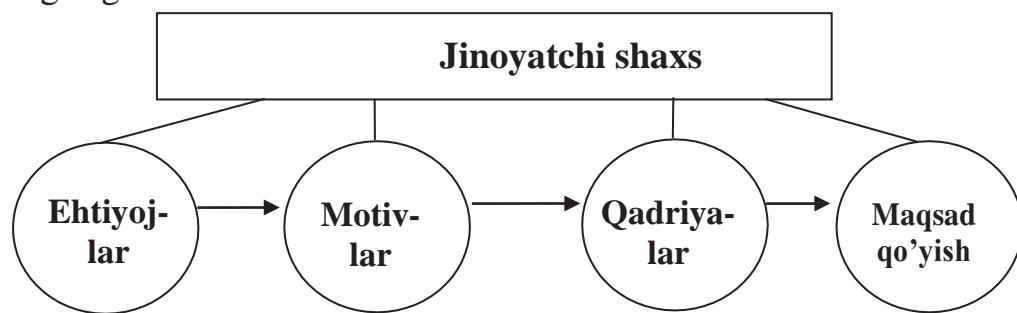
Og'ir jinoyatlarga qasdan sodir etilib, qonunda besh yildan ortiq, lekin o'n yildan ko'p bo'lмаган muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi.

O'ta og'ir jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda o'n yildan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilish yoxud umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi¹⁸.

Jinoyatchi shaxsning ijtimoiy xavfllilik darajasi tavsifi sodir etilgan qilmishning ko'pligi, ularning shakl va turlari bilan bog'liq emas. Bu jinoyatchi shaxsga tabaqlashgan holda yondashish imkoniyatini kamaytiradi.

Jinoyatning og'irligi bu o'rinda shaxsning qanchalik chuqur jinoiylashganligi bilan bog'lanmaydi. Baho qilmishni sodir etgan shaxsga emas, balki qilmishning o'ziga beriladi.

Ayni vaqtda jinoyatchining har bir tipi o'ziga xos «shaxs sxemasi» yo'nalishiga ega.

Shuningdek, jinoyatchi shaxs o'zining huquqiy ongi darajasi va jinoyat sodir etishga tayyorligi mezonlari bo'yicha ham tasniflanadi. Ushbu mezon bo'yicha quyidagi jinoiy tiplarni ajratish mumkin.

Jinoiy qilmishlarni majburan sodir etuvchi, eng zarur ehtiyojlarni qonuniy yo'llar bilan qondirib bo'lmaydigan hayotiy vaziyatlar, ijtimoiy shart-sharoitlar qurbanli bo'lgan shaxs tipi. Bunda jinoyatchi o'zini majburan yo'l qo'ygan xatti-harakati uchun qoralashi, ichki ziddiyat holatida bo'lishi mumkin.

¹⁸ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – T., 2008. – 15-m.

Jinoyatni yuzaga kelgan vaziyatdagi vasvasa ta'sirida, uning uchun qimmatli bo'lgan natijaga, uningfikricha, hech qanday salbiy oqibatlarsiz erishish mumkin bo'lgan holatda jinoyat sodir etadigan shaxs tipi.

Huquqiy ong darajasi, noijtimoiy xulq bu yerda birinchi holdagiga qaraganda ancha past.

Jinoiy qilmish sodir etishni doimo qonunga itoatkor xulqqa qaraganda afzalroq biladigan shaxs tipi. Bu jinoiy ta'sir yuqqan shaxs tipi.

Hayot va faoliyatning barqaror jinoiy obrazi shakllangan jinoyatchi shaxs tipi. Jinoiy qilmishlarni sodir etish o'z- o'zidan uning uchun ehtiyojga aylanadi. Bu – professional jinoyatchi tipi. Bunday jinoiy shaxs doimo jinoiy tajovuz predmetini izlash holatida bo'ladi. Uning jinoiy xatti- harakat usullari ishlab chiqilgan, zarur qurol va vositalari doimo yonida bo'ladi. Bu jinoyatchilarning ijtimoiy jihatdan eng xavfli tipi.

Impulsiv (g'ayrixtiyoriy) jinoyatchilar tipi. Ayrim hayotiy vaziyatlar ular uchun birdaniga, to'satdan noqonuniy xatti-harakatga undovchi hisoblanadi. Bunday tipdagilar asabiy-ruhiy zo'riqish kuchaygan sharoitda tezda «o'zidan ketadi», darhol tajovuz, g'azab, rashk, vaziyat bilan bog'liq nafrat holatiga kiradilar.

Bunday jinoiy tiplar, ayniqsa, alkogol va narkotik vositalardan mast hollarda o'zlarini namoyon etadilar. Ularning ijtimoiy xavfli xulqiga xos narsa ularda g'ayriijtimoiy xatti-harakat ko'rinishlarining shakllanganligi, ya'ni o'zini o'zi nazorat qilish darajasining pastligidir.

Shuningdek, jinoyat sodir etuvchi shaxslarning barqaror motivasion yo'nalganligi ularning muhim tipologik xususiyati hisoblanadi. Shu asosga ko'ra, quyidagi jinoiy tiplarni ajratish mumkin:

- 1) axloqqa zid qarorlari ustunlik qiladigan jinoyatchilar;
- 2) barcha qulay sharoitlarda odatiy tusga kirgan jinoiy xatti-harakat motivlari ustunlik qiladigan jinoyatchilar;
- 3) muayyan hodisalar, muayyan guruh shaxslar, muayyan huquq bilan muhofaza etiladigan qadriyatlarga barqaror yomon munosabatda bo'lgan jinoyatchilar;
- 4) jinoiy xatti-harakati g'azablanish holati (disforiya), yuqori ruhiy hayajon (affektasiya), jamiyatdan begonalashuv (autiklik), ijtimoiy begonalik hissi tufayli yuzaga keladigan jinoyatchilar.
- 5) o'ziga xos «majburiy» jinoyatchilar – jinoyatlarni ular go'yoki chorasiz vaziyatda, subyektiv talqin etiladigan zarurat orqasida sodir etadilar.
- 6) gedonistik (sodda-lazzatlanish) jinoyatchilarning jinoyatlari utilitar ehtiyojlari haddan tashqari ortib ketgan sharoitda ularni qonuniy yo'l bilan

qondirish mumkin bo'lmaganida yuzaga keladi.

7) barqaror g'ayriaxloqiy mayllar, ijtimoiy salbiy ehtiros va intilishlarga ega bo'lgan manyak jinoyatchilar. Ko'p hollarda ular alkogolizm va narkotiklarga bog'liqlikka, psixopatologik xususiyatlar va jinsiy buzuqlikka chalingan bo'ladi.

Jinoyatchi shaxsining barcha og'ir motivation xususiyatlari ularning jinoiy xatti-harakatiga xos barqaror usullar, tegishli uquv va ko'nikmalari bilan bog'liq bo'ladi.

Shunday qilib, shaxsning jinoiy xatti-harakati muayyan jinoiy ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi xususiyatlari tizimi orqali hosil bo'ladi:

- a) shaxsning jinoyatga berilganlik darajasi;
- b) asosan jinoiy harakatlari qaratilgan obyekti;
- v) jinoiy motivlarining ustunligi;
- g) jinoyat sodir etishning barqaror, yaxshi ishlangan usullari;
- d) ruhiy o'zini boshqarishning umumiyligi nuqsonlari (anomaliyalari).

Jinoylashuvning ushbu barcha tarkibiy qismlari, garchi kelib chiqishi turlicha bo'lsa-da, o'zaro bog'liqdir. Individning jinoiy harakatlari uchun asosiy turtki vazifasini umumijtimoiy (makromuhit) va mikromuhitdagi sharoitlar bajaradi. Mikromuhit sharoitlari orasida esa shaxsning jamiyatda tarbiya olayotgan dastlabki davrlaridagi jinoyatchilar muhiti, jinoiy submadaniyat eng katta ahamiyatga ega. Jinoyatchining jinoiy muhitga, jinoiy submadaniyatga «mosligi» ham uning muhim tipologik xususiyatlaridan biridir.

Jinoiy submadaniyat nafaqat jinoyatchilarning jinoiy jipsligi omili, balki jinoiy tajribani yangi avlodlarga berish, salbiy ijtimoiylashuv vositasi hamdir.

Yengish qiyin bo'lgan jinoiy submadaniyatning ijtimoiy xavfi jinoyatchilar muhitining jipsligida, jinoiy romantika muhitining yaratilishida bo'lib, u yoshlarning ijtimoiy beqaror qismini o'ziga tortadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, jinoiy yo'nalganlik ijtimoiy boshqaruv va ijtimoiy nazoratdagi kamchiliklar, jinoiy tajovuz obyektlarining ko'payishi, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatidagi jiddiy nuqsonlar, hokimiyat tepasidagi amaldorlarning korrupsiyaga berilganligi, umumijtimoiy va huquqiy ijtimoiylashuvning kamchiliklari bilan bog'liq. Barcha jinoiy tiplar jinoyatchilarning asosan uchta «klassik» tipi – **zo'ravonlik bilan, g'arazli niyatda hamda g'araz va zo'ravonlik** bilan jinoyat sodir etadigan shaxslar tiplariga mos tushadi. Ularda jinoyatchi shaxsining jinoiy qadriyatlari va axloqiy xususiyatlari birlashadi.

II-BOB. ALOHIDA TOIFADAGI JINOYATCHI SHAXSLARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

II.1.G’arazli jinoyatlarni sodir etuvchi shaxslar toifasi

G’arazli jinoyatlarni sodir etishga moyil jinoyatchi shaxslar toifalari har xil bo’lib, ular safiga o’g’rilik, xo’jalik sohasida g’arazli jinoyatlarni sodir etuvchi jinoyatchilar va xizmat vazifalarini g’arazli niyatda suiste’mol qiluvchi jinoyatchilar hamda talon-torojlik jinoyatlarini sodir etuvchi jinoyatchilarni kiritish mumkin¹⁹.

O’g’rilik jinoyati (JKning 169-moddasi)ni sodir etuvchi shaxslar bir qator umumiy tomonlarga ega bo’lib, ular jinoyatchilarning ijtimoiy jihatdan eng tuban toifasiga kiradilar. Ularning jinoiy xatti-harakatlari boshqa toifadagi jinoyatchilarnikiga qaraganda ancha oldin yuzaga keladi.

O’g’rilar katta jinoiy tajribaga, g’ayriijtimoiy xulqqa oid shakllangan qarashlar va ko’nikmalarga ega bo’ladilar. Ularning bu xulqi barqaror jinoiy yo’nalishga egaligi bilan ajralib turadi. O’g’rilar odatda bezori va mayxo’r bo’lib, ehtiyoj va manfaatlari nihoyatda cheklangan va sodda, ijtimoiy qadriyatlardan begona bo’lgan shaxslardir.

O’g’rilarning ijtimoiy nomosligi (dezadaptasiyasi) odatda oilasi, mutaxassisligi, doimiy ishi va turar joyi yo’qligi, turli xil ruhiy anomaliyalari bilan chuqurlashadi. Ularning jinoiy xulqi ko’proq g’ayriijtimoiy turmush tarzi bilan chambarchas bog’liqdir.

Jinoyatchi o’g’rining shaxsi odatda uning jinoyatchilar muhitiga barqaror kirishi bilan, ilk yoshidayoq oiladagi tarbiyasining nuqsonlari, asosiy ehtiyojlarining surunkali ravishda qondirilmasligi, doimo vaziyatga tobeligi bilan buzilgandir.

O’g’rilar o’zlarining psixologik xususiyatlariga ko’ra zo’ravon jinoyatchilarga yaqin turadilar. Ular moddiy muhitdagi to’siqlarni yengish tajribasiga ega bo’lib, talonchilik va bosqinchilik sodir etishga oson o’tadilar.

O’g’ri – qonundan vaqtincha chekingan inson emas, balki insofsiz, odatda oilada va mikromuhitda axloqiy me’yorlarni rad etish, muhtojlik, ijtimoiy rad etilish va ijtimoiy nazaratning past darajasi sharoitida shakllangan barqaror salbiy xislatlar tizimiga ega bo’lgan irodasi bo’sh shaxs.

Xo’jalik va xizmat sohalarida g’arazli niyatda jinoyat sodir etuvchi jinoyatchi shaxslar toifalarini esa alohida guruhgaga kiritish lozim. Ularga qo’shib yozish, aldash, nohaq ravishda olingan mukofotlar va shu kabilar orqali amalga oshiriladigan tor guruhiy manfaatlar xosdir. Bunda ruhiy himoyaning muayyan toifasi – g’ayriqonuniy firiblarini «ish manfaati», «xizmat burchi» bilan niqoblash hosil bo’ladi.

¹⁹ Qarang: Yenikeyev M.I. Juridicheskaya psixologiya. – SPb., 2005. – S. 80.

Talon-torojlik jinoyatlari esa ko'p hollarda mansabdor shaxslar tomonidan sodir etilib, poraxo'rlik, xaridorlarni aldash, sifatsiz mahsulot ishlab chiqarish, qalbaki hujjatlar yasash, firibgarlik va boshqa jinoyatlarda namoyon bo'ladi. Davomli talon-torojliklar talon-taraj qiluvchilarda nazorat-taftish xizmatlarini aldashning «professional» usullari borligidan dalolat beradi. Talon-torojlik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar toifasining ma'lum bir qismining ma'lumot darajasi yuqori. Ma'lumot darajasi jinoiy xatti- harakatning xususiyatida, talon-tarajlik sodir qilish usullarida ma'lum darajada namoyon bo'ladi. Talon-torojlikning nisbatan yuqori ma'lumotga ega bo'lgan bunday toifadagi shaxslar tomonidan sodir qilinishining murakkabligi, amalga oshirilayotgan har bir harakatni birma-bir oldindan hisob-kitob qilinishi va oldindan ko'ra bilish qobiliyati, kerakli aloqalarni o'rnatish, ishtirokchilarni tanlash, ularni har biriga ajratib berilgan rolni aniq bajarilishini tashkil qilish va ta'minlash bilan bog'liqidir. Sanab o'tilgan holatlar bajarilayotgan ishning barcha nozik tomonlarini chuqur bilishga keraklicha imkon beradigan yuqori darajadagi professional bilimning mavjudligi haqida guvohlik beradi²⁰.

Aksariyat mansab talon-torojliklari norasmiy guruuhlar dinamikasi qonunlari bo'yicha shakllanadigan jinoiy guruh tarkibida sodir etiladi. Bunda ko'plab guruuhlararo aloqalar shakllanadi, ichki ruhiy ko'nikmalar hosil bo'ladi,

mehnat vazifalari (**«foyDALI» va «foyDASIZ» ish**) va boshqa odamlarni (**«kerAKLI» yoki «kerAKSIZ» odam**) tanlash rejasi ishlab chiqiladi. O'z jinoyatlarini yashirishdek doimiy zarurat **«ikki tomonlama hayot kechirishga»**, buzilgan moddiy ehtiyojlarni qondirish usullarini namoyishkorona **«oddiy»** hayot ko'rinishlari bilan niqoblashga olib keladi.

Barcha g'arazli jinoyatchilarda umumiylasos – g'arazli mayllarining barqarorligi mavjud. G'araz – eng barqaror, yo'q qilish qiyin bo'lgan insoniy qusurlardan biri, ya'ni shaxsning barqaror salbiy yo'nalganligining tizim hosil qiluvchi omili hisoblanadi.

G'arazli jinoyatlar shaxsning umumiylasos g'arazli yo'nalganligi bilan sodir etiladi. Bu esa shaxs xulqining tizim hosil qiluvchi omili hisoblanadi. G'arazli jinoyatlarning sabablarini shaxsning g'arazli maqsadlarini shakllantiradigan omillardan izlash lozim.

²⁰ Qarang: *Ismiolv I. Aholidan qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotib olishdagi talon-torojliklarning tavsifi.* – T., 1993. – 21–22-b.

II.2.Zo'ravonlik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar toifasi

Zo'ravonlik²¹ jinoyatlarini ko'pchilik hollarda madaniy- bilim darajasi past bo'lган shaxslar sodir etadi. **Zo'ravon jinoyatchi shaxs** (jismoniy kuch ishlatis jinoyat sodir etishga moyil shaxs) odatda tarbiyaning asosiy sohalari – oila, o'quv yurti, ishlab chiqarish jamoasidagi kamchilik va nuqsonlarni aks ettiruvchi past darajadagi ijtimoiylashuv bilan ajralib turadi. Ushbu shaxsning motivasion sohasiga egosentrizm (xudbinlik), jamiyat vakillarining bir qismi bilan barqaror nizolashuv va o'zini oqlashga bo'lган intilishning mavjudligidir. Bu yerda, aksariyat hollarda, alkogol jinoiy maqsadni faollashtiruvchi omil hisoblanadi.

Jinoiy qasd hosil bo'lish mexanizmini aniqlashda jinoyatchilikning umumiy qonuniyatlarini bilish bilan bir qatorda jinoyatchining shaxsini chuqur o'rganish ham zarur. Bunga ko'p jihatdan ushbu individ kiradigan ijtimoiy guruhlar bilan tanishish yordam beradi. Ushbu shaxsning yaqinlari o'rtasida hukmronlik qilayotgan o'zaro munosabatlar tarkibini o'rganish, bu shaxs a'zo bo'lган ijtimoiy guruhlar psixologiyasini bilish, shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi aloqani, individual va ijtimoiy ong aloqasini aniqlash zarur. Har qanday insonning ijtimoiy qiyofasi ko'p jihatdan uning mikro olami mazmuni bilan bog'liq bo'lib, ushbu mikro olamning psixologik tuzilishi individual xulq uchun kuchli katalizator bo'lib xizmat qiladi. Juda ko'p hollarda xulqning xususiyati atrof-muhitdagi axloqiy me'yorlarning mazmuniga bog'liq bo'ladi.

Zo'ravonlikka asoslangan jinoyatlarning sodir etilishida ijtimoiy muhit bilan normal o'zaro aloqalarning buzilishi, kuchli nizoli vaziyat sabab bo'ladi. Ko'pincha nizoli vaziyatning «yuqishi» guruhiy bezorilik harakatlari va katta shaxslar guruhlarining ommaviy tartibsizliklarida ishtirok etish jarayonida yuz beradi. Nizolarning bunday turi beqaror psixikaga ega bo'lган, huquqiy ongi past, umumiy madaniyat darajasi sust, oson qo'zg'aluvchan, olomondagi shaxslarning ta'siriga tez beriluvchan shaxslarga xosdir. Bir insonning bezorilik harakatlari boshqa shaxslar uchun emosional signal yoki taqlid uchun namuna bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Shu sababli zo'ravonlik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslarning asosiy xususiyati – ijtimoiy qadriyatlarining nuqsonli ekanligi, hissiy to'mtoqlik, g'ayriixtiyoriy tajovuzkorlikda namoyon bo'ladi. Qotillikda, badanga shikast yetkazishda, qiyash, nomusga tegish, bezorilik harakatlari sodir etishda aybdor shaxslar nihoyatda ijtimoiylashmaganligi, g'ayriijtimoiy xulqiy ko'nikmalarining shakllanganligi bilan ajralib turadilar.

²¹ Zo'ravonlik – boshqa shaxslarga nisbatan ularning xohish-istagiga xilof tarzda sodir etiladigan, ularga jismoniy yoki ma'naviy zarar yetkazadigan, jinoiy, qonun bilan taqiqlangan jismoniy yoxud ruhiy ta'sir.

Ularning xatti-harakatlariga ashaddiy xudbinlik (egosentrizm), qo'qqisidan yuzaga keladigan istaklarni darhol qondirishga intilish va surbetlik xosdir. Ular zo'rlikni nizolarni hal etishning yagona vositasi deb biladilar. Ularga psixologik himoya vositalaridan keng miqyosda foydalanish, ya'ni o'zlarining g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarini oqlash, aybni jabrlanuvchiga va tashqi holatlarga to'nkash xosdir.

Ashaddiy zo'ravonlik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar bir qator shaxsiytipologik, psixologik xususiyatlarga ega bo'ladilar.

Bular:

- atrofdagi shaxslarni doimo o'ziga dushman sifatida qabul qilish;
- eng kichik shaxsiy muvaffaqiyatsizliklardan haddan tashqari ta'sirlanish, ularni ijtimoiy jihatdan mos (adekvat) baholashga qobiliyatsizlik;
- jamiyatdan begonalashganlik (autiklik);
- hissiy jihatdan nihoyatda beqarorlik, patologik darajadagi jizzakilik, qasoskorlik, ruhiy notayinlik, kayfiyatning tez o'zgarishi;
- da'vogarlik darajasining nihoyatda yuqoriligi;
- ekstremal vaziyatlarda bo'lishga moyillik, ularni faol yuzaga keltirish;
- o'zini ko'rsatishga bo'lган moyillik;
- o'zlariga xos hissiy nuqsonlarni doimo yashirishga intilish va hokazo.

Ushbu toifadagi jinoyatchilarining salbiy xislatlari ijtimoiy nazorat yetarli bo'lмаган, nihoyatda salbiy mikromuhit sharoitida shakllanadi. Ushbu xulq shakllanishining muhim omillariga quyidagilar kiradi:

- bolalikdagi emosional zo'riqish;
- oila va ijtimoiy foydali guruhlardan ajralish.

Shu nuqtai nazardan zo'ravonlikka asoslangan jinoyatlarda ko'pincha shafqatsiz tajovuzkorlik xususiyati namoyon bo'ladi, og'ir jismoniy va ruhiy shikastlar yetkaziladi. Tajovuzkor xulqning bu tipi shaxsning chuqur buzilganidan, shaxsda tajovuzkor xatti-harakatga va odamlarga zarar yetkazishga bo'lган moyillikning shakllanganidan, shaxsning o'zini nazorat qiliш qobiliyati nihoyatda past darajada ekanidan dalolat beradi.

Ushbu shaxslarning xulqiga quyidagi xususiyatlar xosdir:

- o'zini tajovuzkor intilishdan tiya olmasligi;
- nizoning qay yo'nalishda rivojlanishi va tajovuzkor harakatlarining oqibatlarini ko'ra olmaslik;
- nizoli vaziyatdan chiqish usullarini bilmasligi.

Biroq, voyaga yetmaganlar sodir etadigan zo'ravonlik jinoyatlarining aksariyati g'ayriixtiyoriy tajovuzkorlik, jinoylashgan guruh sharoitida ruhiy ta'sirga beriluvchanlik bilan bog'liqdir.

G'arazli zo'ravonlik jinoyatlarida tajovuzkorlikdan ko'pincha faqat g'arazli maqsadga erishish vositasi sifatida foydalaniladi.

Zo'ravonlik jinoyatlarida esa birinchi o'ringa adovatli tajovuzkorlik chiqadi – tajovuz, birovga ziyon yetkazish birinchi maqsadga aylanadi. Zo'ravonlikning davomiyligi va shafqatsizligi bu o'rinda jinoiy maqsad – jinoyat qurbanini tahqirlash, unga rashk, qasos, o'zini ko'rsatish maqsadida og'ir azob berish kabilarga bog'liq bo'ladi.

Guruh bo'lib zo'ravonlik jinoyatlarini sodir etish ko'pincha guruh, guruhiy an'analar va ruhiy ta'sirlar natijasida sodir etiladi.

Zo'ravon jinoyatchining barqaror *ashaddiy toifasi* doimiy tajovuzkorlik yo'naliishi, qo'pol kuch ishlatish stereotipining shakllangani bilan ajralib turadi. Uning uchun tashqi muhitda doimo bahona topiladi.

Zo'ravon jinoyatchilarining ashaddiy toifalari uchun tajovuzkorlik – o'zini ko'rsatishida ustunlik qiluvchi usul, qilmishning shafqatsizligi esa yagona maqsad. Xulqning bu tipi jinoiylashgan mikromuhitda barqaror o'z e'tirofini topadi.

Zo'ravonlikka asoslangan jinoyat qurbanlarining g'alamis xulqi viktima xulq deb ataladi (lotincha *victima* – qurban). **Viktima xulq** – yengiltak, haddan tashqari ishonuvchan yoki axloqsiz, janjalkash, jinoyat sodir etilishi uchun bahona bo'luvchi xatti-harakatdir.

Viktimlik jinoyat qurbanining jinsi, yoshi, shaxsiy va ijtimoiy mavqyei bilan bog'liq umumiyligi hamda shaxsning individual psixologik xususiyatlari – ishonuvchanligi, bilimsizligi, irodasining sustligi, jinoyatchiga ruhan tobelligi, ekssentrikligi, tavakkalga moyilligi, shaxsiy janjalkashligi bilan bog'liq bo'lgan maxsus turlarga bo'linishi mumkin.

Bezori zo'ravonlar toifasida jismoniy kuch ishlatib, bezorilik sodir etishga moyil, barqaror salbiy odatlari bo'lgan, jamoat tartibini muntazam buzadigan yoshlar ustunlik qiladi. Odatda bu shaxslar axloq va madaniyatga zid tarzda vaqt o'tkazish, ruhiy kayfiyatini yuqtirish hamda g'ayriijtimoiy misollarga taqlid qilish sharoitida jinoyat sodir etadilar.

Ularga xos umumiyligi ruhiy xususiyatlar quyidagilardan iborat: beodoblik, nihoyatda tajovuzkorlik, jizzakilik, mas'uliyatsizlik, zo'ravonlik harakatlari jazosiz qolishiga ishonish, yuqori darajadagi da'vogarlik, o'z harakatlarini oqlash. Barcha zo'ravonlik-bezorilik jinoyatlariga umumiyligi psixologik va axloqiy asos – boshqa odamlar hayoti, sog'liqi va qadr-qimmatining qadrsizlanishi xos.

Ayollarning jinoiy zo'ravonlik xatti-harakatlari o'zining ba'zi psixologik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ayollarning zo'ravonlikka asoslangan jinoyatchiligi hajmiga ko'ra erkaklarnikidan ancha kam.

Ayollar xulqi voqyelikning ayrim hodisalarini keskinroq qabul qilishi, ularga ko'proq hissiyat bilan javob berishi, shaxslararo munosabatlarning ayrim holatlariga kattaroq ahamiyat berishi bilan ajralib turadi.

Ayollar keskin nizoli vaziyatlarda ruhiy shikastlanishga ko'proq moyil bo'ladilar, ular oiladagi kelishmovchilik va nizolarni keskinroq his qiladilar. Ular xavotirga ko'proq tushib tahdid solayotgan xavfni yuqori baholashga moyil bo'ladilar. Yuqori darajadagi hissiylik (senzitivlik), oilaviy ishlarning ko'pligi ularda yuqori darajadagi ruhiy zo'riqishning barqaror fonini hosil qiladi.

Ayollar orasida ruhiy anomaliyalar darajasi yuqoriroq. Aksariyat jinoyatchi ayollar tez ta'sirlanishlari, ijtimoiy o'zaro munosabat nuqsonlari, chiqisha olmaslik, asabiylig jihatlari bilan ajralib turadilar. Ular tajovuzkor harakatlarida ko'pincha tasodifan qo'l ostida bo'lib qolgan narsalardan foydalanadilar.

Biroq, ayollar qasddan qilinadigan og'ir jinoyatlarini odatda puxta o'ylab, niqoblashga harakat qiladilar. Shaxsga qarshi og'ir jinoyatlarni ko'pincha xatti-harakatlari erkaklarnikiga o'xshash ayollar sodir etadilar.

Zo'ravonlik jinoyatlariga *jinsiy jinoyatlar* ham kiradi. Bunday jinoyatlarda ustunlik qiluvchi ruhiy xislat jinsiy tajovuzkorlik – jinoyat qurbaniga jinsiy zo'rlik va jismoniy zarar yetkazish, ko'p hollarda hayotdan mahrum qilishdir. Bu shaxsda psixik nuqsonlar borligidan dalolat beradi.

Mazkur normadan og'ishlar jinsiy jinoyatchilikning shart-sharoiti hisoblanadi, ammo uning sababi emas. Bunday shaxslarning aksariyati qonundan chetga chiqmaslikka harakat qiladilar.

Jinsiy jinoyat – nomusga tegish, ayolni jinsiy aloqaga majurlash, jinsiy yetuklik yoshiga yetmaganlar bilan munosabatga kirishishdir (JKning 118, 121, 128-moddalari).

Eng xavfli jinsiy jinoyat – nomusga tegish – jismoniy kuch, tahdid yoki jabrlanuvchining chorasiz ahvoldan foydalanib sodir etishdir. Bunday jinoyat uchun yuridik javobgarlik 14 yoshdan boshlanadi. Ushbu jinoyatning ijtimoiy xavfligi ayolning jinsiy erkinligini qo'pol ravishda mensimaslik, jinoyatchi harakatlarining zo'ravonlik xususiyatiga egaligi, jabrlanuvchiga ma'naviy va jismoniy zarar yetkazilishi, ko'p hollarda ruhiy va jismoniy sog'lig'inинг buzilishidan iborat.

Shunday qilib, zo'ravon jinoyatchilar qadriyatli-motivasion va ruhiy boshqaruv sohasida bir qator tipik buzilishlarga ega bo'ladilar. Voqelikni ular ijtimoiy taqiqlarga ta'sirchanlik keskin pasaygan sharoitda aks ettiradilar.

Har bir zo'ravonlik jinoyatining asosida bir qator sabab va shart-sharoitlar, individual-biologik, ruhiy va ijtimoiy-psixologik omillarning ulanishi yotadi.

Qotillik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar toifasi

Qotillik jinoyatlarini sodir etgan shaxslar psixologiyasi haqida to'xtalib o'tadigan bo'lsak, ularda boshqa shaxslarga nisbatan nihoyatda tobeklikni kuzatish mumkin. Qotillar erkin hayotga moslashishi qiyin bo'lgan shaxslar toifasiga kiradilar. Jinoyat fakti – jinoyat qurboni bilan aloqadan chiqish ular uchun xatti-harakatning deyarli imkoniy yo'q usuli ekanligini ko'rsatadi. Shuni nazarda tutish lozimki, bu tobeklik nafaqat jinoyat qurboni bilan aloqada, balki boshqa birov bilan aloqada ham amalga oshishi mumkin, o'shanda jinoyat uchinchi shaxsga tobeklik bilan bog'liq bo'ladi.

Qotillik jinoyatlarining kelib chiqishidagi asosiy omillardan biri – jinoyatchini boshqa shaxslarning rad etishi natijasida uning mustaqil bo'lish qobiliyatini cheklanishi (blokhanishi)²². Qotillik jinoyatlarining aksariyati to'g'ri qasd bilan sodir etiladi, tajribaning ko'rsatishicha, ularning 1/3 qismi avvaldan rejalahtiriladi.

Qotilligi uchun jazoga hukm qilingan (500 nafar) shaxslarni o'rghanish quyidagilarni ko'rsatdi. Ularning taxminan yarmi spirtli ichimliklarni yoshligidan iste'mol qila boshlaganlar. Alkogol tajovuzkorlikning namoyon bo'lishini bir necha baravar kuchaytirgan va og'irlashtirgan. Tajovuzkor harakatlar asosan qo'rqtish, do'pposlash, haqoratlash va to'polonlarda namoyon bo'lgan, ya'ni shaxs va jamoat tartibiga qarshi qaratilgan. Qotillik jinoyatlarini asosan erkaklar sodir etib, qurbonlarning yarmidan ortig'i ayollar bo'lgan. Ushbu jinoyatlarning 1/3 holatida qotil va jabrlanuvchi (jinoyat qurboni) bir-biri uchun notanish yoki bevosita jinoyat sodir etilishidan oldin tanishgan shaxslar bo'lganlar. 30 % holatda ular qarindosh, 8–6 % holatda er-xotin, qolgan holatlarda tanish, xizmatdosh, qo'shni bo'lganlar. Aksariyat qotilliklarni 20–30 yoshlardagilar sodir etganlar²³.

O'ta og'ir jinoyati uchun hukm qilinganlarning butun guruhiga shafqatsizlik xos bo'lib, bunday shafqatsizlik hayvonlar, bolalar, qariyalar, ayollar bilan muomalada namoyon bo'ladi.

Tarbiyalanish sharoitini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, qotillik jinoyatlari uchun hukm qilinganlar bir yarim baravar ko'p hollarda nosog'lom sharoitlarda tarbiyalanganlar. Bolalikda ularning 20 %ga yaqini ota-onasiz, 1/3 qismi to'liqsiz oilada, ayni vaqtida 9 % onasiz, 75 % otasiz o'sgan. Har beshinchgi holatda oilaning to'liqsizligi ota-onanining sudlanganligi bilan bog'liq bo'lgan. **Eng kriminogen omil – bu onaning sudlanganligidir.**

Materiallarni tahlil qilish jarayonida bolalikdag'i tajovuzkor xulqning o'smirlik va yigitlik davrida g'ayriqonuniy va jinoiy xulqqa o'tishi aniqlangan.

²² Qarang: Samovichov Ye.G. Ubiystvo: psixologicheskiye aspekti prestupleniya i nakazaniya. – M., 1998.

²³ Qarang: Chufarovskiy Yu.V. Psixologiya operativno-rozlyisknoy i sled-stvennoy deyatelnosti. – M., 2004.

Tekshirilganlarning 1/3 qismi ilk bor 16–17 yoshlarida jazoga hukm qilinganlar. Bu shaxslar ishga vijdanan munosabatda bo’lmagan, mehnat intizomini qo’pol tarzda buzgan, ichkilikbozlik qilgan, doimo janjalli vaziyatni yuzaga keltirganlar.

O’ta og’ir darajadagi qotilligi uchun jazolangan 500 nafar tekshirilganlarning 300 nafari sud-psixiatriya ekspertizasidan o’tkazilgan. 180 holatda, ya’ni ekspertizadan o’tgan har ikkinchi shaxsda aqli rasolikni istisno etmaydigan turli nuqsonlar – surunkali alkogolizm, psixopatiya, bosh miyaning organik kasalliklari, shizofreniya kabilar kuzatilgan.

O’z navbatida qotillik jinoyatlarini quyidagi turkumlarga ajratish mumkin.

Tasodifiy qotil jinoyatchilar. Ular o’zlarining ruhiy holatlarini boshqarishlarida nuqsonlari mavjudligi bilan ajralib turadilar. Jabrlanuvchini o’ldirish ular uchun fojiali tasodifdir. Lekin, aslida, bu tasodifiy emas. Bu yerda shaxsning murakkab, nizoli vaziyatdan ijtimoiy moslashgan holda chiqib keta olmasligi namoyon bo’ladi. Odatda bunday qotilliklar uzoq vaqt to’planib boradigan salbiy his-tuyg’ular, zo’riqishlar zamirida yuz beradi.

Individ himoyalanishning axloqiy-ijobiy va qonuniy usullarini bilmagan holda chidab bo’lmas tushkunlik, juda og’ir ahvolining choraszligi, hayotiy ziddiyatlardan qonuniy yo’l bilan chiqish mumkinligiga ishonmaslik natijasida oxirgi choradan foydalananadi. Bunda odatda jabrlanuvchi insoniy munosabatlarning oddiy asoslarini uzoq vaqt va qo’pol ravishda buzadi, jinoyat sodir etilishiga sharoit yaratadi.

Ayrim tasodifiy qotilliklar qo’qqisdan, favqulorra vaziyatlarda, ayniqsa affekt (hissiy portlash) holatida sodir etiladi. Xalq ongida la’natlangan ashaddiy qotillar hamda ehtiyojsizlik orqasida odam o’ldirish o’rtasida katta axloqiy-psixologik farq borligini inobatga olish lozim. Ushbu jinoyatlardagi ayni bir xil jinoiy natija jinoyatchilarining turli darajadagi ijtimoiy xavfliligi, axloqiy-psixologik xususiyatlari bilan bog’liqdir.

Aksariyat qotilliklar maishiy asosda, g’ayriixtiyoriy, ba’zan nihoyatda arzimas sabablarga ko’ra sodir etiladi. Bu toifadagi qotillar ko’pincha o’ch olinmagan alamlar uzoq vaqt to’planishining natijasi hisoblanadi.

Shaxsiy mag’lubiyat (haqorat, qo’pol tarzdagi xo’rash, do’pposlash) holatlarida shaxs vaziyatga batamom tobe bo’lib, natijada o’zini o’zi boshqarishga qobiliyatsiz bo’lib qoladi.

Ko’p hollarda qotillarning hayot yo’li tajovuzkor xulq tajribasining uzoq vaqt to’planishi bilan kechgan.

Ashaddiy qotil jinoyatchilar barqaror g’ayriijtimoiy qarashlari, yo’nalishlari bilan ajralib turadilar. Ularning axloqqa zid ishlari, salbiy ehtiyojlarining ustunligi zo’ravonlik harakatlarining nihoyatda qo’pol usullarini

keltirib chiqaradi.

Ular, odatda, ilgari sudlangan, ozodlikdan mahrum qilish joylarida qayta ijtimoiylashmagan (tarbiyalanmagan) va sezilarli ijtimoiy o'ringa ega bo'lмаган shaxslardir. Ularning kundalik xulqi jinoyatga yaqin turadi, g'ayriijtimoiy, jinoiy submadaniyat sharoitida amalga oshadi.

Ular tashqaridan bo'ladigan har qanday ta'sirni o'ziga nisbatan hujum deb hisoblaydilar, «to'g'ri», hamma ishi joyida odamlarga nafrat bilan munosabatda bo'ladilar. Ular surunkali ravishda hissiy-ruhiy zo'riqish, xavotirlarni his qilib, arzimagan sabablarga ko'ra tajovuzkor harakatlarga tayyor turadilar.

Qo'pol, zo'ravonlik bilan, jinoiy usulda o'zini ko'rsatishga bo'lgan moyillik, chuqrur g'ayriijtimoiy buzilishlar – ashaddiy qotilning asosiy psixologik xususiyatidir.

II.3.Terrorchilik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar toifasi

Bugungi kunda jamiyatimizga xavf solayotgan hodisalar ichida terrorchilik xavfi alohida o’rin tutadi. Terrorchilik eng murakkab va xavfli holatlarni o’z ichiga qamrab oladi hamda jamiyatga katta xavf tug’diradi. Terrorchilik odamlarda yovuzlik va qo’rquv hissiyotini paydo qiladi.

Terrorchilik (“terror” lotincha so’z bo’lib, “dahshat” degan ma’noni anglatadi) O’zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 155-moddasida nazarda tutilgan va portlatishlar, o’t qo’yishlar yoki odamlarning halok bo’lishi, katta mulkiy zarar keltirish yoxud ijtimoiy xavfli oqibatlarga olib kelish xavfini tug’diruvchi boshqa harakatlar sodir etishdan iborat bo’lgan va jamoatchilik xavfsizligiga qarshi qaratilgan jinoyat. Mazkur harakatlarning jamoat xavfsizligini buzish, aholini qo’rqtish yoxud hokimiyat organlarining qaror qabul qilishiga ta’sir o’tkazish maqsadida amalga oshirilganligiga, shuningdek, ana shu maqsadlarda amalga oshirilish xavfi mavjudligi ushbu jinoyatning muhim jihatlarini tashkil etadi²⁴.

Shu muammoni o’rgangan professor D.V.Olshanskiyning fikricha, “terrorchilik bu yoki jismoniy, yoki moddiy, yoki ma’naviy ojizlarning qurolidir”²⁵.

Terrorchilik psixologik ta’sir etish vositalaridan biridir. Terrorchilik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslarning asosiy maqsadi ham insonlar ongida qo’rquv hissini paydo qilish, jamiyatda murakkab vaziyatlarni yuzaga keltirishdan iborat. Odamlar ongida qo’rquv hissini paydo qilish uning asosiy mohiyati sanaladi. Ularning asosiy obyekti kim terror qurboni bo’lgani emas, balki kimning tirik qolganidir. Terrorchilikdan ko’zlangan asosiy maqsad odam o’ldirish emas, tirik qolgan shaxslarni ruhan sindirishdir.

Shu nuqtai nazardan bugungi kunda jamiyatda sodir etilayotgan terrorchilik aklari butun insoniyat uchun eng xavfli bo’lgan hodisalardan biri hisoblanadi.

So’nggi yillarda aynan terrorchi shaxsini o’rganish psixologlar e’tiborini tortib kelmoqda. Chunki murakkab psixologik tuzilishga ega bo’lgan terrorchi shaxsning psixologiyasidagi o’ziga xoslikni o’rganish unga qarshi kurashish muammosini imkon qadar yengillashtiradi, degan fikrlar mavjud. Biroq, ushbu muammo hamon hal qilib bo’lmas muammoga aylanib qolmoqda.

Tadqiqotchi olim S. Roshin terrorchi shaxsning uchta psixologik modelini taklif etgan.

Birinchi model – psixopat-mutaassib modeli. U quyidagicha izohlangan. Bu “o’zining e’tiqodlari (diniy, mafkuraviy, siyosiy)ga asoslanadigan va o’z

²⁴ Qarang: Yuridik ensiklopediya // Prof. U.Tadjixanov tahriri ostida. – T., 2001. – 434-b.

²⁵ Qarang: Olshanskiy D.V. Psixologiya terrorizma. – SPb., 2002. – S.24.

harakatlari natijasi qanday bo'lishidan qat'i nazar, jamiyat uchun foydali ekaniga samimiy ishonadigan shaxs. Bu ong sohasi u yoki bu ta'limotlar bilan nihoyatda torayib ketgan va uning o'zi o'z hissiy sohalariga bo'ysungandir. Shu bois u har narsaga qodir. Siyosiy tilda u mutaassib, psixologik tilda esa psixopatdir. Psixopat, agar intilish va qarashlari jamiyat ehtiyojlariga mos kelsa, buyuk va ezgu ishlarni bajara oladi; ammo harakatlarining motivlari obyektiv g'ayriijtimoiy xususiyatga ega bo'lsa, ulkan yovuzlik sodir etish ham qo'lidan keladi. Har qanday psixopat-mutaassib terrorchiga aylanishi mumkin". Bu to'g'ri gap, ammo bu muammoning bir qismini izohlaydi, xolos.

Ikkinchchi model – frustrasiyalashgan model bo'lib, bixevoirizmning frustrasiya²⁶-tajovuzkorlik nazariyasiga asoslanadi. "*U yoki bu talablarga ko'ra insonning o'zi uchun hayotiy muhim maqsadlarga yetisha olmasligi tufayli yuzaga kelgan frustrasiya (noilojlik) hissi muqarrar ravishda unda tajovuzkor harakatlarga moyillikni yuzaga keltiradi. Ushbu holda ong mazkur harakatlarni oqilonalashtirish vositasi rolini o'ynashi mumkin, ya'ni ularni oqlash uchun u yoki bu sabablar (bahonalar)ni tanlashda ... agar insonning tajovuzkor xatti-harakatlarini izohlashning yagona va universal usuli sifatida mazkur konsepsiya mutlaqlashtirilmasa, ayrim hollarda uni insonning terrorchilik harakatlariga moyilligini tushunish uchun qo'llasa bo'lishini e'tirof etish mumkin*".

Bu ham qisman to'g'ri. *Uchinchi model – nosog'lom oiladan chiqqan shaxs*. "Ota- onaning bola bilan shafqatsiz muomalada bo'lishi, uning jamiyatdan ajralib qolishi, yaxshi munosabatlarning kamligi g'ayriijtimoiy mayllarga ega g'azabnok shaxs shakllanishiga olib kelishi mumkin. Muayyan sharoitlarda bunday psixologik tarzdagi odamlar terrorchilik tashkilotlarining vositalariga osongina aylanishlari mumkin"²⁷, degan. Ma'lum darajada bu ham to'g'ri. Biroq, umuman olganda, yagona, aniq va yaxlit manzara yuzaga kelmayapti.

S.Yenikolopov, umuman, muayyan umumiy psixologik tavsif (xarakteristika)lar mavjudligiga qaramay, yagona shaxsiy terrorchilik majmui (kompleksi) haqida so'z yuritish uchun asoslar yo'q deb hisoblaydi. U terrorchilar orasida ko'p uchraydigan ikkita nisbatan aniq psixologik tipni ajratadi. "*Birinchisi – yuksak intellekti, o'ziga nisbatan ishonchi, o'zini yuqori baholashi, o'zini qaror toptirishga intilishi bilan ajralib turadi, ikkinchisi esa o'ziga ishonmaydi, ojiz "Men"ga va o'ziga nisbatan past bahoga ega bo'lgan omadsizlar*"²⁸, deydi.

²⁶ Frustrasiya (noilojlik) – o'ylagan reja amalga oshmaganda, ko'zlangan maqsadga erishmaganda yuz beradigan holat // Psixologiya. Slovar / Pod red. A.V. Petrovskogo i M.G. Yaroshevskogo. – M., 1990. – 434s.

²⁷ Rouqin S. Psixologiya terrorista. – SPb., 2004. – S.90

²⁸ Yenikopolov S. Psixologiya terroristov i seriuynih ubiys. – M., 2005. – S.100.

Terrorchi shaxs – doimiy, uzlusiz harakatga va beqaror psixologik xususiyatga ega bo’lgan individ. Bunday yaxlitlik yoki maqsadga intilish psixologik beqarorlikning ba’zan normadan og’ish, es-hushidan ajralish darajasida namoyon bo’ladi

Shu nuqtai nazardan hozirgi kunda terrorchi shaxsi va terrorchilik xatti-harakatlarini yuzaga keltiruvchi psixologik mexanizmlar to’liq o’rganilmagan, shu bois terrorizmga qarshi kurashish va uning oldini olishda psixologik bilimlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Terrorchilik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslarning o’ziga xos xususiyatlari mavjud bo’lib, bu, odatda, diniy fanatlar, zamonaviy sivilizasiya va madaniyatga bo’lgan munosabat, boshqa e’tiqodlarga va boshqacha fikrlovchilarga g’arazlik bilan qarashda namoyon bo’ladi.

Ko’pchilik terrorchilar yoshligidayoq ona mehridan mahrum bo’lgan shaxslardir. Ularning ko’pchiligidagi quloiq a’zolari xastaliklarining ko’pligi kuzatilgan, shuningdek, ularga tajovuzkorlik va dushmanlik munosabatida bo’lish, ruhiy-fiziologik rivojlanmaganlik, yoshlikda olingan jarohatlar ta’siri va turli tug’ma kasalliklar ham xosdir. Ularning ko’pchiligi ko’zga tashlanuvchi nuqsonlari bilan ajralib turadi va shu qatori, mohirona himoyalanishga qodir artistlik qobiliyatları ham shakllangan. Ko’pchiligidagi yuqori g’oya ta’sirida bo’lish “kasalligi” mavjud, shu bois terrorchilik harakatlarini sodir etishga ongli ravishda qo’l uradi va uning oqibatini juda yaxshi anglagan bo’ladilar. Terrorchilarning aksariyat ko’pchiligi yoshligida turli ko’rinishdagi mensinmaslik, kansitish, xo’rlik holatlariga duch kelganlar va shaxsining to’liq shakllanmaganligi bilan ajralib turadilar²⁹.

G.Ayzenk so’rovnomasi asosida terrorchi shaxsning individual psixologik xususiyatlari, ya’ni temperamenti o’rganilganda terrorchilik aktlarining 46 % ini xoleriklar, 32 % ini sangviniklar, 12 % ini melanxoliklar, 10 % ini flegmatiklar sodir etganligi kuzatilgan.

Terrorchilik aktlarini sodir etishga tayyor bo’lgan terrorchi shaxs dahriylar bilan kurashda o’zlarini o’zlar qurbon qilishga ruhan tayyor bo’ladilar. Bunday shaxslarning ruhiyatiga ta’sir etish juda ham qiyin bo’lib, ularni qayta tarbiyalash murakkab masaladir. Terrorchi shaxsni individual tarbiyalash zamonaviy insoniy qadriyatlarga suyangan holda amalga oshirilsa, yutuqqa erishish mumkin. Bunday tarbiyani esa insoniy, barcha madaniy qadriyatlar o’z aksini topgan muhitda amalga oshirish mumkin.

Terrorchi shaxs ma’lum sabab va vaziyatlar ta’sirida jinoyat sodir etadi. Bunday sabablarga shaxsiy (fanatik tarbiya bazasi asosida) motivlar bo’yicha

²⁹ Qurang: *Antonyan Yu.M. Terrorizm: kriminologicheskoye i ugolovno- pravovoye issledovaniye.* – M., 1998. – S. 231.

yaqin qarindoshlaridan (turmush o'rtog'i, otasi, akasi) biron birining o'limi yoki qamalishi, moddiy boyligini yo'qotishi, mahalliy rahbar tomonidan qattiqqo'l munosabat natijasini (agar ular boshqa millat va boshqa e'tiqodda bo'lsa) kiritish mumkin.

Terrorchilik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxs tabiatiga quyidagi sifatlar xosdir:

- 1) tajovuzkorlik va shafqatsiz (qattiqqo'l)lik;
- 2) o'z-o'zini quyi baholash. Terrorchi guruh individga psixo- ijtimoiy tenglashtirish kamchiliklaridan xalos bo'lishga yordam berish maqsadida psixo-barqaror vazifani bajaradi;
- 3) o'zini oqlash. Siyosiy mafkuraviy motivlar odatda shaxsni yashirin ehtiyojlarini tashkil etish sifatida namoyon bo'ladi.
- 4) shaxsiy va emosional shakllanmaganlik ko'pgina terrorchilarga o'ziga xos imkoniyatlardan tashqari talablar qo'yish, yakka hokimlik, odatda nazariy va siyosiy qiziqish, huquqiy yuzzaki idrok etish natijasi hisoblanadi;
- 5) agressiv paranoi, o'ziga to'g'ri baho bera olmasligini tushuntirishni tashqi omillardan qidirish va o'z muvaffaqiyatsizligi, javobgarlikni vaziyatga yuklashga moyillik;
- 6) terrorchi tashkilotlarga, uning vazifa va ideallariga ko'r-ko'rona sodiqlik;
- 7) yetarli darajada aqliy rivojlanmaganlik, qiziqishlarning yetarli darajada anglanmaganligi, bilim darajasining pastligi;
- 8) yuqori agressivlik, doimo o'z «men»ligini himoya qilish, o'z fikrini tasdiqlashga intilish, boshqa insonlarning istak va hissiyotlariga yetarli e'tibor bermaslik va fanatizm;
- 9) shoshqaloqlik, o'zgaruvchanlik va ikkilanish va hokazo. Terrorchilar bo'lib, odatda, nosog'lom oilalardan chiqqan, shaxsning ijtimoiy patologik rivojlanishiga ega bo'lgan, jamiyatda o'z o'rnini topa olmagan odamlar, ish o'rnini yo'qotgan yoki unga ega bo'limganlar, yaqin kishilarini yo'qotganlar, jismoniy imkoniyati chegaralangan shaxslar, og'ir psixotravmalarni boshidan kechirganlar, terrorchi yoki diniy an'analarga rioya qiladiganlarning qarindoshlari, farzandlari yoki nevara-lari bo'lishi mumkin.

Yosh xususiyatlariga ko'ra, terrorchi guruhlar, odatda, 16–35 atrofidagi yoshlardan iborat bo'ladi.

Psixolog olimlar shaxslarni terrorchilik yo'liga kirishi uchun undovchi motivlarga aylanadigan bir qator shaxsiy moyilliklarni ajratadilar³⁰:

³⁰ Qarang: Psixologiya o terrorizme (Materialy «kruglogo stola») // Psixologicheskiy jurnal. – 1995. – № 4. – S.

- o’z «men»ini doimiy ravishda hujumkorlik – himoyaga tayyorgarlik orqali mudofaa qilishga tayyor turish;
- yetarli bo’lmagan shaxsiy moslik, o’z-o’zini quyi baholash;
- guruhga yoki guruhiy aynanlikka bo’lgan kuchli ehtiyoj;
- o’zining omadsizliklariga jamiyatni aybdor bilib, ijtimoiyadolatsizlikni boshdan kechirish;
- ijtimoiy yakkalanish va begonalashuv, jamiyatning bir chekkasida bo’lish hissi, hayotga va kelajakka qiziqishning so’nishi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarni terrorchilik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslarning umumlashgan psixologik profili deb bo’lmaydi. Shu o’rinda terrorchi guruhlarga kirishda bir qator siyosiy-mafkuraviy motivlar muhim ahamiyat kasb etishini ham unutmaslik kerak. Lekin ular ko’proq chuqur shaxsiy motivlarni takomillashtirish shakli hisoblanadi.

Terrorchilik jinoyatlarini sodir etuvchi individlar, psixologik jihatdan qaraganda, to’liqsiz yoki izdan chiqqan psixoitimoiy moslik natijasi ekanligini ko’rish mumkin. Bular shaxs uchun barqarorlashtiruvchi psixologik asos bo’lib, o’zini yaxlit shaxs sifatida his qilish, hayotiy fikrlarga ega bo’lishi va o’z-o’zini anglashining muhim komponentlari, qudratli mexanizmi hisoblanadi.

Terrorchilik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar uchun dunyonи salbiy jihatdan tushunish bir qator omillar ta’siri ostida vujudga kelishi xarakterlidir. Bunda o’zini o’zi boshqarish qobiliyatining rivojlanmaganligi va real faoliyatning ideal obrazi orasidagi mos kelmaslik tegishlidir. Bu ideal bilan subyektning shaxsiy va ijtimoiy jihatdan bilishining qarama-qarshiligidir, natijada terrorchi shaxs uchun «Men yaxshi, dunyo yomon» degan nuqtai nazar shakllanadi. Bu pozisiya turli xil destruktiv harakatlarni oqlash va o’z-o’zini ruhiy himoyalash vositasi bo’lib xizmat qiladi.

Terrorchilik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslarni quyidagicha klassifikasiya (turkumlash) qilish mumkin mumkin:

Tashkilotchilar. Ushbu kategoriyaga tegishli bo’lganlarni genetik terrorchilar yoki insonlar deyish mumkin, ular yoshlik davridan terrorchilik faoliyati bilan shug’ullanishga moyil bo’lgan shaxslardir. Hozirgi zamon tibbiyoti nuqtai nazardan olib qarasak, genetik terrorchilar miya strukturasining tug’ma yoki yoshligidagi og’ishlari natijasida hokimiyatni qo’lga olish, boshqarish kabi illatlarga mubtalo bo’ladilar. Ularda siyosiy yoki ijtimoiy ko’rinishdagi hokimiyatga erishish pog’onama-pog’ona emas, balki umuminsoniy qadriyatlarga zid bo’lgan vahshiyona xatti-harakatlar orqali amalga oshirildi.

Tashkilotchilar o’z navbatida quyidagi tiplarga bo’linadi:

- a) *mafkuraviy fanatlar tipi.* Bular terrorchilarining juda xavfli tipi

hisoblanadi, shaxsiy e'tiqodlari (diniy, mafkuraviy, siyosiy), shuningdek, dunyoqarashlari, gunohsizligi hamda insonlarning taqdirini boshqarish mumkinligiga ishonadilar. Ushbu toifadagilar notiqligi, yuqori aqliy darajasi va boshqa odamlarga samarali psixologik ta'sir eta olish ko'nikmasi mavjudligi bilan ajralib turadi;

b) *bevosita tashkilotchilar tipi* – ma'lum ma'noda barqaror va sovuqqon tip. Aniq teraktlar, bir qancha oldindan o'ylangan va rejalashtirilgan terrorchilik faoliyatlarini g'oyaviy ta'minlanganlik va emosional qat'iyatlilik bilan amalga oshiradi. Lider, ushbu faoliyatdan tashqarida bo'lishni ma'qul ko'radi;

v) *namoyishkorona tip* – ochiqchasiga jangovar boshqaruvchi, maqtanchoq va o'zini yaxshi ko'ruvchi «davyurak-jangchi» tipaj. Barcha narsalar va hammaga nafrat ko'zi bilan qarab lazzatlanadi, o'zining buyukligiga ishonadi va odamlarni ishon-tirishga harakat qiladi.

Ta'minlovchilar kategoriyasiga turli ko'rinishdagi noqonuniy yoki jinoiy yo'llar yordamida moddiy mablag' yig'ish bilan shug'ullanuvchi shaxslar kiradilar. Bular ham quyidagi tiplarga bo'linadi:

a) *yollovchi tip* – boshqalarni terrorchi tashkilotlarga jalg qiluvchi shaxs. Yuqori va tez psixologik aloqa o'rnatishga moyil, psixotexnologik ko'nikmalarga ega, ishontirib (gipnoz) ta'sir qilishi bilan ajralib turadi. Ushbu toifadagilar terrorchilik tashkilotlarida eng kuchli bo'g'in hisoblanib, ularning vazifalari ta'sirga tez beriluvchi odamlarni aniqlash va topish hamda ularga psixologik ta'sir o'tkazishdan iborat;

b) *teraktlarni tayyorlovchilar tipi* asosan sobiq maxsus xizmat xodimlari bo'lib, ular ikki yoki undan ortiq davlatlarda maxsus xizmatlarda tayyorgarlikdan o'tgan shaxslar hisoblanadi. Ularda uzoq yillar davomida qo'poruvchilik, ba'zan esa antiterrorchilik faoliyati bilan shug'ullanish natijasida terrorchi shaxslarga xos bo'lgan psixologik sifatlar shakllangan. ular yoshi jihatidan yoki biror-bir boshqa sabablar orqali davlat xizmatida olib borayotgan xizmatining ijtimoiy yo'nalganligini o'zgartirib boradilar: ular odatiy faoliyat bilan «dushman tarafi» bo'lib shug'ullanadilar. Bunday maxsus xizmat xodimlarining ma'naviy-axloqiy, insoniy prinsiplari qo'poruvchilik faoliyati bilan uzoq yillar davomida shug'ullanishi natijasida yo'q bo'lib ketgan. Ijtimoiy yo'nalganlikning o'zgarishida asosiy rolni «moddiy manfaat» o'ynaydi. Terrorchilikda ushbu faoliyat bilan shug'ullanuvchilar uchun davlat xizmatiga qaraganda bir necha barobar ko'p haq to'lanadi;

v) *pedagog-murabbiylar* teraktlarni tayyorlovchilar bilan bir jabhada faoliyat ko'rsatadilar. Bu shaxslar terrorchilikning barcha mutaxassisliklari bo'yicha instruktorlik faoliyati bilan shug'ullanadilar. Odatda ular boylik girdobiga tushgan sobiq maxsus xizmat xodimlaridir. Pedagog-murabbiy

terrorchilar- ning professional faoliyati o'zgarmaydi. Ular ilgari terrorchilikka qarshi kurashishni o'rgatgan bo'lsalar, endilikda esa, o'tmishdagi tajribalariga suyangan holda, o'zlarining sobiq shogirdlariga qarshi kurashishni o'rgatadilar;

g) *texnologlar* ham terrorchi tashkilotlarning a'zosi bo'lib, ularning asosiy vazifasi teraktlarni sodir etishning texnik jihatlarini ta'minlash hisoblanadi. Ular aniq terrorchilik xatti-harakatlarini sodir etish uchun shart-sharoitlar tayyorlash va portlovchi moslamalarni yaratish sohasida texnik hamda boshqa malakalarga ega bo'ladilar. Kimdir terrorchilar uchun soxta hujjatlar tayyorlaydi, kimdir transport vositasi va samolyot uchun chipta bilan ta'minlaydi, boshqalari esa uyjoy va portlovchi moslamalar uchun omborxonalar tayyorlaydi.

Bajaruvchilar. Bu toifadagi shaxslar terrorchi tashkilot- ning eng quyi pog'onalarida turadilar va ularning asosiy vazifasi bevosita teraktlarni amalgamoshirish hisoblanadi. Bular portlovchi moslamani portlash joyiga olib boruvchi, masofada turib portlovchi moslamani harakatga keltiruvchi va, o'limdan qaytmaydigan yo'l ko'rsatuvchi, o'zini «qurbanlik» yoki «shahidlik» keltiruvchi ayol va erkak a'zolardir. Bularga quyidagi tiplarni kiritish mumkin:

a) *tajavuzkor tip*. Ushbu toifadagi odamlar zo'r lashga, o'ldirishga hamma narsani buzishga va hammani qo'rqtishga xos tajovuzkor xulqqa ega. Terror ular uchun emosional qoniqishning asosiy usuli hisoblanadi. Ushbu kategoriyadagilar «qotib qolgan» (otmarozka), umuman ma'naviyatsiz, vahshiy, rag'batlantirish uchun ishlovchilar bo'lib, ular uchun kimni so'yish va kimni otishning umuman farqi yo'q;

b) *fanatik tip* – terrorchilarning eng xavfli tiplaridan biri bo'lib, teraktlarni sodir etishga borishida o'z o'limiga oldindan va ongli ravishda tayyorlanadilar;

v) *zombilashtirilgan tip* – o'z joniga qasd qilish vazifasini ideal tarzda bajaruvchilar. Ta'sirga berilish natijasida dasturlashtirilgan avtomat sifatida harakat qila-di. Vazifani bajarishda tez fikrlaydi va qo'rquvni his qilmaydi;

g) *qasoskor tipning* asosiy motivi o'zi uchun, yaqinlari yoki do'stlari hamda yagona e'tiqoddoshlari uchun qasos olish hisoblanadi. Ushbu tip ichida ko'proq o'spirinlar va ayollar uchraydi;

d) *avanturist tip* – qattiq siyosiy e'tiqod va barqaror siyosiy yo'naliishga ega bo'lмаган одам. Ushbu toifadagi odamning boshqalardan farqi shundaki, уакка holda harakat qiladi³¹.

O'z navbatida, «bajaruvchilarni» o'z joniga qasd qiluvchi- terrorchilar

³¹ Qarang: Asyamov S. V. Psixologiya sovremennoego terrorizma // Іллит. – 2005. – № 11. – S. 34–36

toifasiga kiritish mumkin. Ushbu toifadagi odamlarda o'lish va o'ldirishga xohish yuqori bo'ladi, qaysiki o'zini o'zi o'ldiruvchilar o'zini juda kuchsiz yoki «xudo» sifatida his qilishi lozim bo'ladi. Terrorchilik jinoyatining ichki motivlaridan biri ham o'z kuchi bilan zaiflikdan qutilishdir. Bunday odamlarda tobelik va xafagarchilik ekstremal kechinma hisoblanadi.

O'z joniga qasd qiluvchi terrorchining maqsadi – odamlar ko'p joylarda, shaharlarning markaziy tumanlarida o'ziga katta e'tibor qaratishni nazarda tutadi. Agar u aholidan to'sib qo'yilsa, ko'proq huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlarini yo'q qilishga harakat qiladi. Ular muzokara olib borish jarayonida ham yon-atrofiga imkon qadar ko'proq odamlarni yig'ish maqsadini ko'zlaydi, o'z jonini qimmatroqqa sotishga harakat qiladi.

Terrorchilik keyingi paytlarda turli ko'rinishlarda namoyon bo'lmoqda. Agar ilgari muayyan maqsadlarga erishish yo'lida uning odamlarni garovga olish, aholi o'rtasida vahima uyg'otish, u yoki bu davlat obyektlarini portlatish, davlat arbobiga suiqasd qilish va hokazo ko'rinishlari kuzatilgan bo'lsa, bugun o'z g'arazli maqsadi yo'lida to'g'ridan-to'g'ri inson resurslaridan foydalanish hollari ham ommalashib bormoqda. Terrorchilikning bu ko'rinishi «qurbanlik» yoki «shahidlik» terrorchiligi deb ataladi. «Qurbanlik» yoki «shahidlik» terrorchiligi xalqaro terrorizmning bir ko'rinishi sifatida turli ijti-moiy-siyosiy tartiblarda muayyan sabablar va omillar ta'sirida namoyon bo'ladi. Uning bunday ko'rinishi O'zbekistonni ham chetlab o'tmadidi. 2004 yil 29–30 mart kunlari «shahidlik» terrorchiligining dastlabki ko'rinishi kuzatildi³².

Odatda, «shahidlik»ka qaror qilgan shaxslar o'z jonini qurban qilishni taklif qilmaydilar. Ularni «ma'naviy murabbiyi» yoki sardori tanlab oladi. Shundan so'ng uzoq muddatga rejalashtirilgan kompleks va psixologik tayyorgarlik jarayonlari boshlandi. «Qurbanlik» yoki «shahidlik» maqomidagi terrorchilarni odatda Yaqin Sharq, Kavkazorti, Afg'oniston va Pokistonda tayyorlaydilar.

«Qurbanlik» yoki «shahidlik»ka mubtalo bo'lgan terrorchilarni zararsizlantirish juda mushkul, chunki u o'limga tayyor. Bunday nobakor ishlarga qarshi maxsus xizmat xodimlarining samarali mehnatlari orqali natijaga erishi mumkin. Mutaxassislarning ta'kidlashicha, terrorchi har soniyada hayot bilan vidolashishga tayyor emas. U doimiy ravishda barmog'i bilan harakatga keltiruvchi tugmani ushlab turishi mumkin emas. Terrorchi o'z joniga qasd etishi uchun kamida yarim daqiqa vaqt kerak bo'lishi hisoblab chiqilgan. Mana shu yarim daqiqa hal qiluvchi vazifani bajaradi.

³² Qarang: Qodirov A. Ismoilov M. «Qurbanlik» yoki «shahidlik» ko'rinishidagi terrorizm // Huquq – Pravo – Law. – 2004. – № 2. – 16–17-b.

Professional jinoyatchilarining o'ziga xos xususiyatlari

Professional jinoyatchilik odatda doimiy ravishda g'ayriqonuniy daromad olish bilan chambarchas bog'lanadi. Biroq, professional jinoyatchilikni faqat «daromad» tushunchasi bilan emas, balki yaxshi ishlangan, yo'nalish, izga tushgan usullar bilan amalga oshiriladigan barqaror, doimiy mashg'ulot sifatida tushuniladigan «professionalizm» degan psixologik tushuncha bilan ham bog'lash lozim.

Masalan, o'g'rilik kasbga aylanganida u bilan har qanday kasb bilan bo'ladigan hodisa ro'y beradi: mehnat taqsimoti yuzaga keladi, kasb turmush tarziga aylanadi. Professional jinoyatchi o'z ishini yaxshi biladi va butun intilishlarini unga bo'ysundiradi, shuningdek jinoiy ixtisoslashuvi bilan ajralib turadi.

Professional jinoyatchilar o'z hayotlarida bir necha marta aybli ijtimoiy xavfli qilmish sodir etib, muayyan bilim va tajriba to'plagan, faqat jinoyat sodir etish tufayli qo'lga kiritilgan moddiy ne'matlar evaziga yashashga o'rgangan kishilardir.

Professional jinoyatchilar ruhiy olamining mohiyati va xususiyatlari ularning axloqiy yomonlik qonunlarida o'z ifodasini topgan. Jinoyatchilar dunyosining axloqiy yomonlik qonunlariga quyidagilar kiradi:

1. *Har bir jinoyatchining, jinoyatchilar guruhi a'zolarining asosiy vazifasi, burchi «o'g'rilar g'oyasi»ga sadoqat bilan xizmat qilishdir.* Ushbu qonun har bir jinoyatchidan:

- a) jinoyat sodir etish hayotining bosh maqsadini tashkil etishini;
- b) to'plagan mablag'larini o'g'rilarning umumiyligi pul mablag'lari jamg'armasi (obshak)ga topshirishni, oshiqchasini esa har xil ko'ngilxushlikka, qimorbozlikka sarflashini;
- v) maxfiylik qoidalariga qat'iy amal qilishni, har qanday ahvolda ham, ya'ni qiyonoqqa solinganda, narkotik moddalar ta'sirida, aqldan ozganda ham «o'g'rilar birodarligi» g'oyalalariga sodiq qolib, ularni sotmaslikni, huquqni muhofaza qiluv-chilarga hech qanday ma'lumotlarni oshkor qilmaslikni;
- g) jamiyat uchun foydali mehnat qilmaslikni, ya'ni umumiyligi foydali mehnat faoliyati bilan shug'ullanish – «frayer uchun ishslash»ni eng iflos, hazar qilinadigan ish deb bilishni;
- d) oila qurmaslik, qarindoshlar bilan aloqada bo'lmaslikni talab qiladi. Bu axloqiy yomonlik talablarini buzganlar qattiq jazolanadilar.

Jinoyatchilar dunyosining axloqiy yomonlik qonunlari jinoyatchining o'z onasi bilan normal insoniy munosabatda bo'lishgagina monelik qilmaydi.

Biroq, jinoyatchining badaniga yozilgan «**Ne zabudu mat rodnuyu**» degan

tatuirovkaning onaga bo'lgan mehr-muhabbatni ifodalashga hech qanday aloqasi yo'q. Bu tatuirovka ularning faqat jinoyatchilar guruhiga bo'lgan muhabbatini, sadoqatini ifodalab, jinoyatchilar dunyosini «rodnaya mat» – «jonajon ona» deb bilishlarini ifodalaydi, xolos.

Jinoyatchilar dunyosining axloqiy yomonlik qonunlari jinoyatchilarning ishq-muhabbatlari, jinsiy hayoti borasida ularga faqat «**shalavalalar**» – buzuq ayollar bilan ishqiy-intim munosabatda bo'lishlariga, ya'ni ba'zida er-xotin bo'lishlariga ruxsat beradi. Bunda professional jinoyatchining xotini boshqa jinoyatchilarni ham intim jihatdan ta'minlab yurishi kerakligi, ayniqsa, «qonuniy eri» qamoqqa tushsa, uning boshqa jinoyatchilar ixtiyoriga o'tib ketishi, ayni vaqtda qamoqdagi eridan xabar olib turishi talab qilinadi.

Bunday «shalava» xotinlar garchand o'z erki bilan o'g'rilarining xotini bo'lgan bo'lsa-da, o'g'rilar dunyosiga kirgandan keyin ular bu hayotdan o'z ixtiyorlari bilan chiqib keta olmaydilar va bir umr o'g'rilar dunyosining qul xotiniga aylanib qoladilar. Har qanday xiyonat, jinoyatchilar dunyosidan chiqib ketishga urinish uning uchun fojiali tugashi muqarrar bo'ladi.

Hozirgi zamon jinoyatchilari bola-chaqa masalasida ham axloqiy tarbiyani jinoyatchilar dunyosining axloqiy yomonlik qonunlari asosida olib borishga harakat qiladilar. Ayniqsa, professional jinoyatchining bolasi jinoyat sodir etsa, u bola va uning otasi katta nufuzga ega bo'lib, unga ishonch bildiriladi. Bundan asosiy maqsad ana shu jinoyatchilar ichidan «qonundagi o'g'rilarini» tarbiyalab yetishtirish hisoblanadi.

2. Har qanday professional jinoyatchining davlat organlari, ayniqsa, huquqni muhofaza qiluvchi idoralar xodimlaribidan aloqa qilishlari, munosabatda bo'lishlari qat'yan taqiqqlanadi.

Bu qonunni joriy qilishdan asosiy maqsad jinoyatchi-larning o'z sheriklarini sotmasligini, ularning ishiga va g'oyasiga sodiq qoldirishni ta'minlashdan iborat. Shunga ko'ra, huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlari bilan qilingan har qanday aloqa xiyonat hisoblanadi. Bordi-yu, jinoyatchi davlat organlariga, qamoq joylaridagi ma'muriyatga biror-bir ma'lumot bersa, u jinoyatchilarning «qardoshlik» oilasidan chiqariladi va jinoyatchilar sudi tomonidan o'limga hukm etiladi.

Bu qonunni amalga oshirish uchun maxsus «qasamyod» qabul qilish an'anasi qabul qilingan. Har qanday yosh, qobiliyatli o'g'ri ma'lum sinov tajribalaridan o'tganidan so'ng, jinoyatchilar dunyosiga qabul qilinishi oldidan «qasamyod» qabul qiladi. Bu «qasamyod»da, masalan, «men, yosh pasan, o'g'rilar yo'lini tanlar ekanman, mana shu yig'inda ishtirok etayotgan o'g'rilar oldida butun umrim davomida sadoqatli o'g'ri bo'lishga, chekistlar bilan hech

qanday munosabatda bo'lmaslikka qasam ichaman...», deyiladi.

Bu qasam jinoyatchilar dunyosi axloqiy yomonlik qonunlarining eng oliv cho'qqlardan biri hisoblanadi. Ana shunday qasamyod qilganlargagina o'g'rilar ishonadilar. «Qasamyod»ni buzganlar, albatta o'limga hukm etiladilar. Bu axloqiy yomonlik tilsimotini ichki ishlar idoralarining har bir xodimi yaxshi bilmog'i zarur.

3. *Har qanday jinoyatchi o'z guruhi a'zolariga nisbatan halol va to'g'ri munosabatda bo'lishi, xushmuomalalik bilan ish ko'rishi lozim.* Bu qonun teng toifadagi jinoyatchilarning bir-birlari bilan urishishini, har xil haqoratomuz so'zlar aytib so'kinishlarini taqiqlaydi. O'g'rilar «odobi»da teng toifadagilar o'rtasida «qo'l siltash»ga ruxsat beriladi, xolos. Biroq, bu axloqiy talablar o'zlaridan pastki tabaqadagilarga nisbatan qo'llanilmaydi. Yuqori tabaqadagilarning pastki tabaqadagilarni urishi, so'kishiga ruxsat etiladi. Shuning uchun «qonundagi o'g'rilar» o'zlarini jinoyatchilar dunyosining «knyazlari» deb ataydilar.

4. *«Qonundagi o'g'ri»larning qamoq joylaridagi tartibni nazorat qilishi, jinoyatchilar orasida butunlay o'z hokimiyatini o'rnatishi va uning ishlashini ta'minlashi shart.* Bu qonun qamoq joylarida «qonundagi o'g'rilar» boshchiligidagi hoki-miyatni o'rnatib, jinoyatchilar dunyosining bir butunligini ta'minlash va ularni yangi a'zolar bilan to'ldirish maqsadiga xizmat qiladi. Bu ishni amalga oshira olmagan «qonundagi o'g'rilar» o'g'rilar yig'ini oldida javobgar hisoblanadilar va tegishli jazoni oladilar.

5. *Har bir o'g'ri-jinoyatchining asosiy vazifalaridan biri jinoyatchilar dunyosini yangidan-yangi a'zolar bilan to'ldirish ishlari bilan muntazam ravishda shug'ullanishdir.* Bu qonun jinoyat qilishga moyil bo'lgan yoshlar orasida «g'oyaviy- mafkuraviy ish» olib borishni, ya'ni jinoyatchilar dunyosidagi erkinlik, chiroyli hayot, har xil qo'shiqlar, tatuirovkalarni targ'ib qilish, ularni narkotik moddalar iste'mol qilishga, spirtli ichimliklar ichishga va buzuq ayollar bilan jinsiy aloqa qilishga o'rgatish; shantaj qilish, qo'rqtish, ig'vo qilish, qimor o'yinlariga jalb qilish, qarzdor qilish orqali ularni jinoyatchilar dunyosiga jalb etib, o'z saflarini kengaytirishni va jinoyatchilar avlodining uzluksiz davom etishini ta'minlashni talab qiladi.

6. *Har qanday professional jinoyatchining siyosiy faoliyat bilan shug'ullanishi, ya'ni partiyalarga a'zo bo'lishi, gazeta o'qishi, tergov va sud ishlarida guvoh sifatida, jabrlanuvchi tarzida qatnashishi taqiqlanadi.*

7. *Har bir professional jinoyatchi qimor o'yinlarini yaxshi bilishi lozim.* Qimor o'yinlari jinoyatchilarning aqlini peshlashdan tashqari, jinoyatchilar

dunyosining boshqa odamlar bilan til topishshining eng muhim usullaridan biri hisoblanadi.

8. Bu o'yinlar orqali ular boshqa jinoyatchilar ustidan o'zlarining hukmronligini o'rnatadilar, ya'ni ularning mol-mulki, xotini, bola-chaqasini va hatto hayotini ham yutib oladilar. Yutqazib qo'yganlarni o'zlarining xizmatkoriga aylantira-dilar va eng xavfli topshiriqlarni bajarishga majbur qiladilar.

Professional jinoyatchilarning axloqiy yomonlik qonunlari talablarini buzganlarga va bajarmaganlarga qarshi quyidagi jazolar qo'llaniladi.

1. *Oshkora tarzda shapaloq urish*. Bu jazo ko'pincha qilgan mayda gunohlari, xususan haqorat qilganligi uchun qo'llaniladi. Uni amalga oshirish chun jinoyatchilar yig'iladilar va teng toifadagi gunohsiz jinoyatchi ularning oldida teng toifadagi gunohkorni bir shapaloq uradi.

2. *Jinoyatchilar guruhidan chiqarish yoki bir tabaqa pastga tushirish*. Bunda odamlar yig'ilib, gunohkorning qulog'i tagiga o'yin kartasi bilan uriladi. Bu «qulog'inining tagiga tushirish bilan jazolash» deyiladi.

3. *Katta pul jarimasini solish*. Bu jazo chorasi ayni bozor iqtisodiyotiga o'tish vaqtida kengayib ketdi. Ayniqsa, o'g'ri-jinoyatchilar o'g'rilar yig'iniga kechikib kelganliklari hamda o'zlari bo'lib olgan hududlardan chiqib, boshqalarning hududida ish olib borganligi uchun katta pul jarimalarini to'laydilar.

4. *Oliy jazo – o'lim jazosi*. Bu jazo asosan xiyonat uchun qo'llaniladi. Bunda o'ldirish quroli sifatida ko'pincha pichoq ishlatiladi.

Professional jinoyatchilarning quyidagi to'rt assosiy belgisi mavjud:

- 1) jinoyatchilik bilan shug'ullanishdagi barqarorlik, ya'ni biror-bir jinoyat turini sodir etishga ixtisoslashganlik;
- 2) ma'lum ko'nikma va malakaga ega bo'lish;
- 3) jinoyat tufayli mol-mulk topish hayotining asosini tashkil etishi;
- 4) jamiyatdagi tartibga xilof tarzda hayot kechiruvchilar bilan aloqada bo'lish.

Jinoyatchilar dunyosi jamiyatning illati bo'lib, undan ajralgan holda ish ko'radi. Shuning uchun ham jinoyatchilar boshqalar bilmasligi yoki tushunmasligi uchun o'zlarining tilini, har xil laqablarini, belgilarini ishlab chiqqanlar. Bu til (jargon), laqab, belgi (tatuirovka)lar orqali ular sirli muloqotda bo'ladilar. Ana shu sirni bilish va natijada ular sodir etmoqchi bo'layotgan jinoyatlarning oldini olish va ularni fosh qilish ichki ishlar idoralari xodimlarining vazifala-ridan biri hisoblanadi.

Jinoyatchilar dunyosi jinoyatchilardan kishilar orasida va ijtimoiy

hayotning illatlari bo'lgan boshqa qatlamlar bilan muloqot qilishda muomala qilish elementlarini, ya'ni: a) maxsus til, ya'ni jargonlarni; b) jinoyatchilarining belgilari (tatuirovkalar)ni; v) jinoyatchilarining laqablarini yaxshi bilishlarini talab qiladi.

A. Jinoyatchilar dunyosi «estetik madaniyati»ning asosiy elementlaridan birini ularning nutq madaniyatiga kiruvchi tili (jargonlari) tashkil etadi.

Jinoyatchilar dunyosida amal qiluvchi jargonlarni uch guruhga ajratish mumkin:

- 1) oddiy huquqbuzarlardan tortib, professional jinoyachilargacha foydalanadigan umumiy jargonlar;
- 2) ozodlikdan mahrum etilganlar qamoqxonalarda ishlata digan jargonlar;
- 3) professional jinoyatchilar ishlata digan maxsus jargonlar.

Jinoyatchilar dunyosining jargonlari ikki xil vazifani:

birinchidan, jinoyatchilarining so'zlarini oddiy fuqarolar tushunmasligi uchun maxfiylashtirish;

ikkinchidan, jargoniga qarab jinoyatchining qaysi toifaga kirishi va jinoyatchilar dunyosida qanday o'rIN tutishini aniqlash, bilish vazifasini bajaradi.

Jinoyatchilar o'zlarining tilini san'at bilan qiyoslab, ularga estetik tus beradilar, ya'ni «musiqa sadolari ostida qadamma-qadam yuradi» («po muzlyke xodit») deb o'zlarining til hunarlarini maqtaydilar. *Hozirgi kunda jinoyatchilarining lug'aviy boyligi 10 ming so'zdan ortiq bo'lgan har xil jargonlari mavjud*. Shulardan ba'zi birlarini keltiramiz: masalan, polyak tilidan kirib kelgan jargonlarga *kapat* – yetkazish, *chaqish*, *ment* – milisioner, turma nazoratchisi; ukrain tilidan kirib kelgan jargonlarga *xavat* – yemoq, *xomka* – pichoq; lo'lilar tilidan kirib kelgan jargonlarga *chuvixa* – suyuqoyoq; turk tilidan kirib kelgan jargonlarga *yamaniy* – yomon, *kicha* – turma; nemis tilidan kirib kelgan jargonlarga *guten morgen* – ertalabki o'g'rilik; fransuz tilidan kirib kelgan *shpana* – mayda o'g'rilar kabi so'zlar kiradi.

Shuningdek, hozirgi kunda muomalada bo'lgan ba'zi bir jargonlarni ham keltiramiz. Masalan, *ayva* – qoch, *alkash* – aroqxo'r, *amba* – tamom, *ampula* – shisha idish, *balda* – nasha, *ban* – bozor, *baban* – qishloqi, *baruxa* – xotin, *bugor* – brigadir, *shayba* – pul, *juk* – tajribali o'g'ri, *shaloto* – tilla, *artist* – firibgar, *zajigalka* – to'pponcha, *brodyaga* – daydi, *basyaki* – yalangayoq, *shirmoch* – cho'ntakkesar va boshqalar³³.

B. Professional jinoyatchilar olamining o'ziga xos jihatlaridan yana biri bu jinoyatchilarining badanlariga chizilgan yoki kuydirib yozilgan har xil

³³ Qurang: Imperiya straxa. – M., 1992. – S.146–148.

mazmundagi belgalar – tatuirovkalar hisoblanadi.

Tatuirovkalar quyidagi ma'nolarni anglatadi:

1. Jinoyatchining qaysi tabaqaga mansub ekanligani anglatadi. Masalan, badanga chizib ishlangan «xoch» (krest) – kissavurni, «gladiator» – bezorini, «o'rgimchak inidagi o'rgimchak» – giyohvandni anglatadi va h.k.

2. Jinoyatchining qasd olishga va qamoqdan qochishga bo'lgan mayllarining mavjudligini anglatadi. Masalan, yo'lbars boshining tasviri – tajovuzkor jinoyatchini, «pogonga sanchilgan pichoq» – huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlaridan o'ch olishga qasd qilganligini, «qurollangan echki» – milisiya xodimidan o'ch olish, «kallaga qadalgan pichoq, xanjar» – yetkazilgan hamma musibatlar uchun o'ch olish, «og'zida pichoq tishlash» – «faollarni so'yaman», «yurakka qadalgan xanjar va o'qdon» – «qonundagi o'g'rilar»dan o'ch olaman, degan ma'nolarni bildiradi.

3. Shunchaki badanni «bezash» uchun xizmat qiladi. Hattoki, jahonga mashhur san'at asarlaridan nusxalar chizdirish, ya'ni zavq-shavq olish maqsadida hamda o'zining yuksak estetik did egasi ekanligini, madaniyat sohibi ekanligani ko'rsatish uchun maxsus chizilgan tatuirovkalar bor. Masalan, Vasnesovning «Uch bahodir», Leonardo Da Vinchining «Sikstin Madonnasi» asarlarini badanga chizdiradilar.

4. «Qahramonlik» va chidamlilikni namoyish qilish uchun chiziladi. Masalan, jon og'riydigan nozik joylarga, ko'zning ustiga va boshqa joylarga chizilgan tatuirovkalar shular jumlasiga kiradi.

V. Professional jinoyatchilarda laqablar ularning ikkinchi ismi hisoblanadi. Jinoyatchilarning laqablari asosan konspirasiya ya'ni niqoblash, yashirish vazifasini bajaradi. Shuning uchun ham har bir jinoyatchining laqabi mavjud bo'ladi. Laqablariga qarab ular bir-birlarining nima ish bilan shug'ullanishlarini, qayerda turishlarini, kim bilan aloqa qilishlarini biladilar.

Laqab uyushgan jinoyatchilarning ajralmas belgilaridan biri hisoblanadi. Ba'zida laqablar jinoyatchining jismoniy jihatlarini bildirish uchun ham ishlatiladi. Masalan, «Yaponchik» (V. Ivankov 1940 yilning 2 yanvarida Moskvada tug'ilgan, uning bu laqabi haqida ikki xil taxmin bor: ba'zilar uning tashqi ko'rinishi sharqona bo'lgani uchun «Yaponchik» laqabini olgan deyishsa, ba'zilar V. Ivankov «djiu-djitsu» deb nomlangan yapon kurashining ustasi edi, laqab shundan kelib chiqqan deyishadi), «Qora kardinal» (Otari Kvantrishvili 1947 yilda Gruziyada tug'ilgan, «kardinal» katolik dinida Rim papasidan keyin turuvchi martabasi ulug'ligi jihatidan ikkinchi shaxs hisoblanadi) «qonundagi o'g'ri»larning laqabi, «Masha» o'g'rilar bandasiga boshchilik qiluvchi ayolning laqabi, «Malina» o'g'rilar uchun maxsus kvartira saqlovchilarning laqabi va

hokazo. Surgun qilingan jinoyatchilarda «Ivan»lar deganda bosqinchilik, ig'vo bilan shug'ullangan jinoyatchilar; «Xrapn» deganda o'z ishlarini o'zgalar qo'li bilan qiladigan jinoyatchilar;
«Igroki» deganda har xil qimorbozlar tushuniladi.

Jinoyatchilar dunyosining o'ziga xos «san'ati» ham mavjud. Bularga jinoyatchilar hayotini kuylaydigan qo'shiqlar, musiqalar, raqslar kiradi. Ularda jinoyatchilar dunyosi «romantik» tarzda targ'ib qilinadi. Bu «romantik» targ'ibot esa jinoyatchilar dunyosiga yangidan-yangi a'zolarni jalb etishga xizmat qiladi. Ayni vaqtida jinoyatchilik ruhida yozilgan qo'shiqlar, she'rlar, kuylar jinoyatchilarga zavq bag'ishlaydi. Masalan, Aleksandr Galichning «Turma motivlari» turkumidagi she'rlari shular jumlasiga kiradi.

Jinoyatchilar dunyosidagi axloqiy yomonlik qonunlari, ularning badanlariga chizilgan tatuirovkalar, qo'yilgan laqablar, kuylangan qo'shiqlar va boshqalar qanchalik go'zal ko'rinasin, ular insoniylikka yot narsalar hisoblanadi.

Professional jinoyatchilarning tarkibiy tuzilishi va toifasi. Hozirgi zamon jinoyatchilar olamining tarkibiy tuzilishini tahlil qiladigan bo'lsak, ularning bir necha toifaga bo'linganligini va har bir toifadagi jinoyatchilarning o'ziga xos ichki va tashqi turmush tarzi, unda amal qiluvchi qandaydir qonunlar va axloq, xulq-atvor me'yordi, ularning barchasi o'zining mazmun-mohiyati bilan jinoyatchilar olamini takomillashtirishga qaratilganligini ko'ramiz.

Jinoyatchilar olamining psixologik xususiyatlarini ifoda etuvchi o'ziga xos yozilmagan xulq-atvor me'yordi, ko'rsatmalar, til (jargon), laqab, qo'shiq, musiqa, tatuirovkalar mavjud. Bularni bilmasdan turib, jinoyatchilar olamida bo'layotgan o'zgarishlarni bilish va ularga qarshi samarali kurashish mumkin emas.

Hozirgi kunda jinoyatchilar olami quyidagi toifalardan tashkil topgan:

- 1) «qonundagi o'g'rilar» (vor v zakone);
- 2) «obro'lilar» («avtoritetly»);
- 3) «ishbilarmonalr» (delsy);
- 4) «qimorbozlar» (kataly);
- 5) «tilyog'lamachi» («shesterki»);
- 6) «erkaklar» («mujiki»);
- 7) «bolalar, yigitchalar» («pasany»);
- 8) «sho'rpeshonalar» va «pastakashlar» («objennyye i orischiyennyye»).

Ulardan dastlabki beshtasi jinoyatchilar dunyosining o'zagini tashkil qiluvchi professional jinoyatchilar guruhlariga kiradi.

Xo'sh, "qonundagi o'g'rilar" kimlar?

Biz jinoyatchi deb biladigan olamning o'ziga yarasha odatlari, an'analari mavjud. O'ziga yarasha martabayu "unvonlari" ham bor. Bu orlam o'ziga yarasha ulug'lariyu xiyonatkorlaridan ham xoli emas. Jinoyat olamining eng yuqori tabaqalaridan biri o'zbekchasiga "Toj guli" (ruslarda "Svetnaya mast") deb ataladi. Mana shu oliy tabaqa butun jinoyat olamini boshqaradi. Jinoyat olamida "qonundagi o'g'ri" ("vor v zakone") degan tushuncha ham bor. To'g'rirog'i, bu oddiy tushuncha emas, balki martaba, unvon hisoblanadi. "Qonundagi o'g'ri" nomini olish uchun, bu martabaga yetish uchun ko'p sinovlardan o'tish kerak. "Qonundagi o'g'ri" atamasini "qonuniy o'g'ri" degan ma'noda tushunish kerak emas. Ayrimlar bu mavzuda yozganlarida "vor v zakone"ni "toza o'g'ri" deb tarjima qiladilar. Bu ham unchalik to'g'ri emas.

"Qonundagi o'g'ri" – o'g'rilar olamining qonun-qoidalarini hech bir og'ishmay amalga oshiradigan, o'g'rilik odatlariga sodiq, o'g'ri do'stlariga hech qachon xiyonat qilmaydigan, butun hayotini shu olamga bag'ishlagan odamdir. Bu nomni ularga NKVD xodimlari XX asrning 20 – 30 yillarida berishgan. U vaqtida bu ibora "ashaddiy o'g'ri", "ashaddiy jinoyatchi" degan ma'nolarda qo'llanilgan. O'g'rilar esa o'zlarining "haloli" (chestnyaga) deb atashgan. Ya'ni eng yaxshi o'g'ri – halol o'g'ri. Bu biz uchun bir oz kulguli tuyuladi, albatta. Chunki, jamiyat ularni jinoyatchi deb hisoblaydi, ulardan nafratlanadi va ularni jazolaydi. Ular esa o'zlarini jamiyat ustidan hukmronmiz deb his qiladilar va jamiyatdagi hech qanday qonun-qoidani tan olmay yashaydilar.

Ikkinchi jahon urushidan keyin jinoyat olamining tabaqa- lashuvi tezlashdi. Avvalo, jarima batalonlarida ("shtrafbat") jang qilib tirik qaytgan jinoyatchi-jangchilar huku- matdan qurol oldilar. O'g'rilarning hukumat bilan murosa qilishi jinoyat olamining qonuniga mutlaq zid bo'lgani sababli ularga "qanjiq" degan "martaba" berilgan.

Urush paytida G'arbiy Yevropaga ketib qolgan ayrim jinoyatchilar urushdan keyin tijorat bilan shug'ullana boshlashgan. O'g'rilar qoidasiga ko'ra bu ham mumkin bo'limgani sababli ular "polshalik o'g'rilar" deb nom olishgan. Mana shular va shularga o'xshab o'g'ri nomusini qadrlay olmaganlarga "egiluvchi o'g'rilar" degan nom berilgan va ular bilan ayovsiz urush olib borilgan. Natijada "qonundagi o'g'ri" larning soni keskin kamayib, faqat 3 – 4 % nagina tashkil qilgan.

XX asrning 70–80 yillarida sobiq kompartiyaning kaltabinligi tufayli jinoyat kodekslaridan "banditizim", "shayka", "uyushgan jinoyatchilik" kabi tushunchalar chiqarib tashlandi. SSSRda go'yo bunday xavfli jinoyatchilar yo'q deb ko'rsatishmoqchi bo'lishdi.

Kompartiyaning bunday nodon siyosatidan jinoyat olami unumli foydalandi va rivojlandi. Oqibatda avval 300 o'g'ri rasmiy ravishda “qonundagi o'g'ri” tojini kiygan bo'lsa, to'qsoninchi yillarning boshlarida ularning soni 1500 dan oshdi. Bu malakalari oshgan, o'g'rilik nomusi qoidalariga rioya qila oladigan yoshlar safi kengaydi, deganidir.

“O'g'rilik” deganda biz uyga bostirib kiradigan, yo'lda tunagan yoki cho'ntak kesgan odamlarni tushunamiz. To'g'ri bu ham o'g'rilik, ammo bu olam yo'lidagi birinchi bosqichlardan hisoblanadi. Jinoyat olami bizning halol olamga nisbatan farqli o'laroq millat va dinga ahamiyat bermaydi. Bugungi kunga kelib sobiq Ittifoq hududidagi “qonundagi o'g'ri”larning 33 % ini ruslar, 32 % ini gruzinlar, 8 % ini armanilar, 5 % ini ozarbayjonlar, 22 % ini kurtlar, abxzazlar, qozoqlar, ukrainlar va boshqa millat vakillari tashkil etishlari aniqlangan.

“Qonundagi o'g'ri”lar odatda uzoq yashamaydilar. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ularning o'rtacha umri ko'pi bilan 50–55 yoshdan oshmaydi. Ayrimlari kam hollardagina 60 yoki undan sal ziyodroq umr ko'radilar. 65 yoshdan oshganlari barmoq bilan sanarli, 70 dan oshganlari ikkitagina bo'lган. Shulardan biri saratovlik “Mordak”laqabli “qonundagi o'g'ri” bo'lsa, ikkinchisi amerikalik “Kas” laqabli “qonundagi o'g'ri” bo'lган.

Shuningdek, jinoyatchilik olamida 18–20 yoshdagagi “qonundagi o'g'ri” larni ham ko'rish mumkin. Masalan: “Xudo” laqabli Gasoyan 1953 yilda Tbilisida tug'ilgan, 1997 yilda o'ldirilgan. “Valter” laqabli Valeryan Djanashiya 1957 yilda Abxaziyada tug'ilib, 1997 yilda o'ldirilgan. Ular 20 yoshidayoq “qonundagi o'g'ri” unvonini olishgan

Ma'lumotlarga qaraganda, “qonundagi o'g'ri”larning 80 % ini 30 – 35 yoshdagagi jinoyatchilar tashkil etar ekan³⁴.

«*Qonundagi o'g'rilar*». Jinoyatchilar olamining «oliy tabaqasi»ga kiruvchi bu toifadagi jinoyatchilarni o'zining og'ir va o'ta-og'ir jinoyatlari bilan kamida 2–3 marotaba qamalib chiqqan, jazoni o'tash joylarida 13–15 yillab o'tirgan, jinoyatchilar olamining barcha axloqiy qonun-qoidalarini puxta o'zlashtirib olgan, jinoyatchilar dunyosida obro'-e'tiborga sazovor bo'lган hamda o'g'rilarining maxsus yig'inlarida ushbu «oliy unvонни» olgan professional jinoyatchilar tashkil qiladi.

«*Qonundagi o'g'rilar*»ga qo'yiladigan asosiy talablar quyidagilardan iborat:

- «*o'g'rilar g'oya*»siga cheksizsodiqlik;
- jinoyat qilishda tajriba va katta tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lish;
- o'g'rilarining «qonunlari»ni puxta bilish;

³⁴ Razinkin V.S. Vorы v zakone i prestupnyye klanы. – M., 1995. – S. 30–31.

- «obro’sizlantiradigan» (armiyada xizmat qilganligi, partiyaga a’zo bo’lganligi, davlat mukofotlari orden va medallar bilan taqdirlanganligi haqidagi) ma’lumotlarning bo’lmasligi;
- jinoyatchilar olamida nufuzga ega bo’lganlardan og’zaki yoki yozma tavsiyanomaning bo’lishi.

Hayotning o’zgarishi bilan «qonundagi o’g’rilar»ning turmush tarzi, ularga qo’yiladigan talablar ham o’zgarib boradi. Hozirgi kunda mavjud bo’lgan «qonundagi o’g’rilar» 50-yillardagilaridan quyidagi jihatlari bilan farq qiladi: birinchidan, jinoyatni bevosita o’zlari emas, balki boshqalarning («pexota»larning) yordamida amalga oshirishi; ikkinchidan, katta tashkiliy ishlarni bajarish, ya’ni huquqni muhofaza qiluvchi va ma’muriy organlar bilan aloqa o’rnatib ishni o’zlarining foydasiga hal qilish bilan shug’ullanishi; uchinchidan, bevosita o’g’rilik bilan emas, balki reket, qimor o’yini, giyohvandlik bilan shug’ullanishlari.

Shunday qilib, hozirgi kunda «qonundagi o’g’rilar»ning ikki toifasini, ya’ni eski o’g’richilik an’analariga sodiq qolib, ularning qonunlarini qat’iy ravishda amalga oshirayotgan «nepman o’g’rilar» hamda eski qonun-qoidalarni zamonga moslab o’zgartirgan «yangi o’g’rilar»ni kuzatish mumkin.

«Yangi o’g’rilar»ning qamoqda o’tirgan bo’lishi shart emas, ular katta pul evaziga «qonundagi o’g’ri» rutbasi (tituli)ni sotib olib, eski «nepman o’g’rilar»ga qarshi kurash olib boradilar. Bu kurash ko’pincha bir-birlarini jismoniy yo’q qilish bilan tugallanadi.

Umuman olganda, «qonundagi o’g’rilar» quyidagi axloqiy yomonliklarni bajaradilar:

- jinoyatchilar turmush tarzini, o’g’rilik «axloqi», xulq-atvori qonun-qoidalarni targ’ib qilish, o’z saflarini o’g’rilarning urf-odatlarini yaxshi egallab olgan yoshlar bilan to’ldirish;
- boshqa uyushgan jinoyatchi guruhlar bilan aloqa o’rnatish, bitim tuzish, ularga o’zlarining ta’sirini o’tkazish hamda yangi xulq me’yorlarini ishlab chiqish va jinoyatchilar dunyosiga tatbiq etish;
- umumiyl pul jamg’armasini tashkil etish va uni muntazam ravishda to’ldirib borish;
- o’g’rilar, firibgarlar va boshqa tekin tomoqlarni topish hamda ularning ustidan o’z nazoratlarini o’rnatish;
- qamalgan o’g’rilarga, ularning oilasiga moddiy yordam ko’rsatish;
- o’g’rilarning yig’inini chaqirish va unda ko’riladigan masalalarini belgilab olish (O’g’rilar yig’ini o’g’rilar hayotining muhim masalalarini, masalan, pul jamg’armasini tashkil etish, uni to’ldirish, sotqinlarni yo’q qilish,

har xil nizolarni hal qilish kabi masalalar bo'yicha ko'pchilik tomonidan «demokratik» asosda qaror qabul qiladigan kengash hisoblanadi);

– jinoyat qidiruv xodimlariga qarshi ish olib borish, o'zga jinoyatchi guruuhlar tomonidan tarqatilayotgan gap-so'zlarni tekshirib ko'rish, jinoyatchilar boshliqlarining xavfsizligini ta'minlash ishlarini tashkil etish;

– jinoyatchilar o'rtasida vujudga kelgan nizolarni, ziddiyatlarni hal etish, ularning axloq me'yorlariga, qonunlariga mos kelmagan xatti-harakatlarni sodir etganlarni sud qilish, qilmishiga yarasha jazo choralarini belgilash, ijro etilishini nazorat qilish va h.k.

Xuddi shuningdek, jazoni ijro etish muassasalarida qamoq jazosini o'tayotgan «qonundagi o'g'rilar» quyidagi axloqiy yomonliklarni bajaradilar:

– o'ziga rutbasi to'g'ri keladigan yoki o'g'rilarning oliv tabaqasiga mansub yoxud shularga yaqin bo'lgan jinoyatchilar bilan aloqa qilish;

– JIEMda bajariladigan g'ayriinsoniy, axloqqa zid ishlarni bevosita o'zi emas, balki xizmatkorlari «tilyog'la- machilar», ularning qilgan gunohini o'ziga oluvchi «balogardonar» («fomootvodlar»), jazolash ishlarini bajaradigan «buqalar» («быки»), «soldatlar» orqali amalga oshirish;

– tashqi dunyo bilan maxfiy yo'llar orqali aloqada bo'lism, ya'ni har xil tovarlar, oziq-ovqat, pul kabilarni olib turishni ta'minlash;

– qamoqdagi nazoratchilar ustidan har xil ig'vo gaplarni tarqatuvchi guruuhga rahbarlik qilish, qonunlarni buzib talqin etish kabi targ'ibot-tashviqot ishlarini uyushtirish;

– kamerada, oshxonada, yotoqda, hammomda o'ziga yoqqan joyni zo'rlik bilan egallash;

– JIEM rahbarlarining, xodimlarining xatolarini, ishdagi kamchiliklarini topish va ulardan buzg'unchilik, ig'vo maqsadlarida unumli foydalanish;

– qiyin ishlarni bajarmaslik, yengil ishlar – brigadirlik, sartaroshlik kabi ishlar bilan shug'ullanish;

– JIEM xodimlari va harbiy xizmatchilar orasidan g'ayriqonuniy ish qiluvchilarni topish va ular bilan aloqa o'rnatish;

– belgilangan shakldagi kiyim-boshlardan ajralib turuvchi kiyim kiyish, har xil maishiy hojat predmetlariga ega bo'lism va hokazo³⁵.

«Obro'lilar». Bular jinoyatchi unsurlar o'rtasida katta obro'- e'tiborga ega bo'lgan professional jinoyatchilar hisoblanib, «qonundagi o'g'rilar»dan keyin turuvchi toifani tashkil qiladi. Bu toifadagi jinoyatchilarham ikki guruuhga ajraladi.

³⁵ Qarang: Gurov A. I. Professionalnaya prestupnost: proshloye i sovremennoe. – M., 1990. – S. 175–176.

Birinchi guruhga «qonundagi o'g'rilar» yaqin bo'lган, ular bilan bevosita bog'langan «obro'lilar» kirsa; ikkinchi guruhga o'zlarining moddiy imkoniyatlariga ko'ra mustaqil bo'lган «obro'lilar» kiradi. Bu «obro'lilar»ning o'z odamlari, qo'riqchilari, maslahatchilari bo'ladi. Bunday «obro'lilar» odatda qallob, tamagir bo'ladilar va ular bilan «qonundagi o'g'rilar» hisoblashishga, kelishishga majbur bo'ladilar.

«Obro'lilar» «qonundagi o'g'rilar» amal qiladigan axloqiy qoidalarni, burch va vazifalarni deyarli bajarsalarda, biroq ba'zi jihatlari bilan farq qiladilar. «Obro'lilar» o'g'rilar yig'inini chaqirishga, ozodlikdan mahrum etilgan joylarda umumiy pul jamg'armasini tashkil etishga yoki tashkil etilgan «kassa»dagi mablag'larni sarflashga, o'g'rilar yig'inida hal qiluvchi ovoz bilan qatnashishga, «qonundagi o'g'rilar» vakolatlaridan foydalanib, har xil qarorlar qabul qilishga, sudyalik funksiyasini bajarishga haqli emaslar.

«Ishbilarmonlar» va «sexoviklar». Bu guruhdagilarga iqtisod va xo'jalik yuritishda jinoyat sodir etganlar kiradi.

«Ishbilarmonlar»ga olibsotarlar, mansabdor jinoyatchilar, «valyutachilar» kirsa, «sexoviklar»ga xususiy tadbirkorlik bilan yashirinchalari, davlat hisobidan o'tmagan holda mahsulot ishlab chiqaruvchi jinoyatchilar kiradi. Nima bo'lganda ham mahsulotni ishlab chiqarish va tezlikda sotib katta foyda olish ularning asosiy qonuni hisoblanadi.

«Qimorbozlar» qimor o'yinlari bilan shug'ullanuvchi professional jinoyatchilar bo'lib, bu toifadagi jinoyatchilar firibgarlar faoliyatining davomchilari sifatida kelib chiqqan. Ularning asosiy vazifalaridan biri jinoyatchilar dunyosining pul jamg'armalarini to'ldirish hisoblanadi.

«Tilyog'lamachilar» jinoyatchilar dunyosining eng pastki tabaqasiga mansub bo'lган jinoyatchilar jumlasiga kirib, o'g'rilar boshliqlarining xizmatkorlari vazifasini bajaradi- lar, ya'ni ularning har xil topshiriqlarini bajaruvchi mayda jinoyatchilar hisoblanadilar. Masalan, chaqimchilik, vositachilik, aloqachilik, pul mablag'larini yig'ish kabi vazifalarni bajaradilar. «Tilyog'lamachilar» ozodlikda bo'lganida, o'zлари jinoyatchi guruhlarga boshchilik qilishi, o'z odamlariga ega bo'lishi mumkin, biroq «obro'li»ga qat'ian bo'ysungan holda ish ko'radi, qamoqxonalarda esa xizmatkorlik vazifasini o'taydi.

«Erkaklar» va «bolalar, yigitshalar». «Erkaklar» asosan xo'jalik jinoyati bo'yicha ozodlikdan mahrum qilinganlar bo'lib, ular umuman yaxshi ishlaydilar, kun tartibini bajaruvchan, ma'muriyat bilan yaxshi munosabatda bo'lib, «qonundagi o'g'rilar» bilan aloqasini uzib, tezlikda ozodlikka chiqishga harakat qiladilar. Yana shuni alohida qayd qilish kerakki, qattiq, alohida rejimdagi

turmada o'tirgan «erkaklar» o'zlarining qadri-sha'nini himoya qilish uchun birlashib «qonundagi o'g'rilar» va ularning gumashtalariga qarshi kurashadilar. Ular o'zlarini «banditlar» deb atagan holda «qonundagi o'g'rilar»ning yetakchilarini topib, ko'pchilik oldida nomusiga tegish – besoqolbozlik qilish orqali «qonundagi o'g'rilar»ni sharmanda qilib, obro'sini tushiradilar.

«Bolalar, yigitchalar» qaroqchiligi, o'g'riliqi uchun ozodlikdan mahrum qilingan yosh jinoyatchilar bo'lib, ular asosan jinoyatchilar dunyosida yaxshi obro'ga ega bo'lism uchun «qonundagi o'g'ri»larga yaqin bo'lismaga, ular o'rnatgan axloq qoidalarini bajarishga harakat qiladilar.

«Qonundagi o'g'ri»larni qo'llab-quvvatlovchilarning axloq me'yorlariga quyidagilar kiradi:

- ozodlikdan mahrum etilganlar orasida mustaqil bo'lism, ya'ni hech kimga bo'ysunmaslik, ularning axloqiy qoidalarini bajarish;
- o'z haq-huquqlarini boshqa jinoyatchi guruhiylar poymol qilsalar, ularning ustidan «qonundagi o'g'ri»larga arz qilish;
- jamoat joylarini supurib-sidirish, tozalash ishlaridan bosh tortish;
- taqiqlangan predmetlarga ega bo'lismaga harakat qilish va h.k.

«Sho'rpeshonalar» va «pastkashlar». Bularga besoqolbozlar, bachchabozlar, balog'at yoshiga yetmaganlarni zo'r lab nomusiga tekkanlar va shu qilmishlari uchun ozodlikdan mahrum etilib, qamoqda o'tirganlar kiradi. Ular odatda ana shu qilmishlari uchun qamoqxonadagi o'g'ri-jinoyatchilarning ham tegishli jazosiga duchor bo'ladi, ya'ni zo'rланадилар. Bundaylardan ko'pchilik jinoyatchilar hazar qiladilar.

O'g'rilar cho'ntakkesarlar, uy o'g'rilar, do'kon o'g'rilar, avtomobil o'g'rilar, antikvariat o'g'rilar kabi bir necha guruhlarga bo'linadilar.

Firibgarlar esa shulerlardan, folbinlardan, «qo'g'irchoqboz»lardan, yolg'onchi olib-sotarlardan tashkil topadi va ularning har bir toifasining o'ziga xos axloqiy qonunlari bo'ladi.

Jinoyatchilar dunyosidagi qonunlar biror joyda yozilgan, tasdiqlangan yoki ro'yxatdan o'tgan bo'lmaydi. Shuning uchun ham ularni qonun deb hisoblash mumkin emas, ularni faqat jinoyatchilarning «axloq qoidalari» deb atash mumkin.

Residivist jinoyatchi shaxslar va ularning tipologiyasi. Residivist³⁶ jinoyatchilarning eng ko'p qismi g'arazli hamda g'arazli-zo'ravonlik jinoyatchilari sodir etganlar orasida kuzatiladi. Ularning aksariyati guruhiy jinoyatlar ishtirokchilaridir. Ular ushbu jinoyatlarni o'z daromadlarining

³⁶ Residivist – jinoyat huquqida sud hukmi bilan hukm qilingandan keyin, jazoni o'tab bo'lganidan so'ng va sudlanganlik muddati sud hukmi bilan olib tashlanmay turib, qaytadan jinoyatga qo'l urgan shaxs

barqaror manbaiga va hayotiy faoliyatining asosiy usuliga aylantiradilar.

Bekorchilik, ichkilikbozlik, muloqot doirasining jinoiy muhit, joriy ibtidoiy istaklar bilan cheklanganligi, vaziyatga tobelik ularning ruhiy rivojlanish darajasini nihoyatda cheklab qo'yadi. Shafqatsiz urush-to'polonlarda ijtimoiy jihat- dan ro'yobga chiqmagan shaxs namoyon bo'ladi.

Residivist shaxslarning aksariyatida ruhiy buzilishlar va anomaliyalar kuzatiladi. Ularning xulqi yorqin ko'rinish turgan beboshlik, jizzakilik, beadablik, atrofdagi odamlarga nisbatan dushmanlik bilan ajralib turadi. «Erkinlikdagi» hayot sharoitlarining nihoyatda noqulayligi, «zona»ga ko'nikib qolish uning jazodan qo'rqish hissi yo'qolishiga olib keladi. Yangi jinoyatni residivist odatdagি darajada – jinoiy xulqning afzalligiga bo'lgan qarash tufayli sodir etadi. Ozodlikdan mahrum qilish joylaridagi odatda eng yuqori maqom, imtiyozli holat ta'minlangan hayot esa nafaqat qo'rqitmaydi, balki o'ziga tortadi.

Residiv jinoyatchilik individning barqaror g'ayriijtimoiy xislatlarining namoyon bo'lishidir. O'zini boshqarishdagi nuqsonlari g'ayriijtimoiy qadriyatli mo'ljallari bilan birgalikda vaziyat bilan muhitga bog'liqligi residivistning asosiy psixologik xususiyatlaridan biridir. Residivistning jinoiy xulqida o'zini boshqarishining ongli va ong osti mexanizm- larining o'zaro ta'siriga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 34-moddasiga ko'ra, residiv jinoyat deganda, muqaddam qasddan sodir etgan jinoyati uchun sudlangan shaxs tomonidan takroran jinoyat sodir etilishi tushuniladi. “Residiv” so'zi takroran, boshqatdan bo'lib o'tgan ishga yana qaytish ma'nosini anglatadi³⁷.

Residivist shaxs – xavfli jinoiy yo'nalishga va o'ta yuqori ongga ega bo'lgan g'ayriijtimoiy tip. Ya'ni kriminal olamida noijtimoiy ko'rinishdagi yuqori darajada anglangan jinoiy harakatlarga moyil shaxs.

Residivist jinoyatchi shaxsning barqaror g'ayriijtimoiy yo'nalishiga egaligi uning qiyinchilik va nizolarni faqat kuch ishlatish orqali hal qilishga doimiy tayyorligida namoyon bo'ladi.

Residiv jinoyatchilik ruhiy anomaliyalar, psixopatiyaning yengil darjasи, xarakterning aksentuasiyalari, alkogolli degradasiya kabilar bilan yuqori darajada mos keladi. Ayollarda residivlik isterik holat va alkogollashuv bilan birga keladi. Ular erkaklarga qaraganda ko'proq hollarda nevrotik va psixopatik buzilish holatida jinoyat sodir etadilar.

Residivist jinoyatchilarning ijtimoiy-axloqiy buzilishi ozodlikdan mahrum qilish joylarida uzoq vaqt bo'lish jarayonida chuqurlashadi. Nevrotizm,

³⁷ Kriminologiya: Darslik // Prof. Z. S. Zaripovning umumiy tahriri ostida. – T., 2007. – 203-b.

psixopatizasiya, xarakterning aksentuasiyalashuvi, xatti-harakatning noadekvatligi, tajovuzkor ko'rinishlarga barqaror moyillik nafaqat jinoiy turmush tarzining, balki ozodlikdan mahrum qilish joylarida uzoq vaqt bo'lishning ham odatdagi oqibatlaridir.

XX asrning 20-yillardayoq mashhur psixolog va psixiatr A. F. Lazurskiy taklif etgan psixologik tiplashtirishga asoslangan holda residivist jinoyatchini shaxsning buzilgan tipiga kiritish lozim, ushbu tipning turlarini esa har xil xarakterologik og'ishlarga qarab aniqlash mumkin.

A. F. Lazurskiy barqaror jinoyatchilarni aqli, irodasi sust, jizzaki va hissiy beqaror turlarga ajratgan. Masalan, irodasi sust residivistlar jinoyatlarni ijtimoiy hayotga moslashmaganligi, nihoyatda noqulay hayotiy vaziyatlar, turmu-shining yo'lga tushmaganligi sababli sodir etadilar. Ular odatda har xil jinoyatlarni sodir etadigan, vaziyatga bog'liq individlardir.

Residivist jinoyatchi shaxslarni quyidagi tiplarga ajra- tish mumkin:

Impulsiv (g'ayriixtiyoriy) residivistlar tipi – eksploziv (portlovchi) tiplar, ya'ni o'z harakatining oqibatlarini oldindan ko'rmaydigan individlar. Ular arzimagan sabablarga kuchli ta'sirni namoyon etadilar. Sodir etilgan jinoyatlarning og'irligi odatda ularning sabablariga mos kelmaydi.

Ular o'z maqsadlari, qarashlari, odatlarining qullaridir. Ularning istaklari (ayniqsa, alkogoldan mast holatda) darhol keskin g'ayriijtimoiy harakatlarga aylanadi, yaxshi ko'rgan ishi

– bezorilik, zo'rlikka asoslangan qilmishlar hisoblanadi. Ular odatda nevrozlar, ichkilik tufayli buzilishlar, aqliy yetishmovchiliklar, infantivizmga duchor bo'lgan shaxslardir.

Affektiv (kuchli his-hayajon holati) residivistlar tipi nihoyatda chuqur emosional beqarorligi, asabiy holatni hatto murakkab bo'limgan nizoli vaziyatlarda ham tezlashtirishi, qiyinchilikka bardosh bera olmasligi bilan ajralib turadilar.

Ular o'zlarining kamchiliklarini o'ta tajovuzkorlik, xulqi- ning umumiy kuchli energetizmi bilan qoplashga urinadilar. Ular doimo fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga tajovuz qilishga, mulkni ishdan chiqarish va buzishga moyildirlar. Ushbu jinoyatchilarning residivlari odatda bir xil yoki o'xhash jinoyatlardan tashkil topadi.

Residivistning emosional tipi qandaydir barqaror, ustunlik qiluvchi hissiy-salbiy holat (haddan tashqari kuchli alam, qasos, rashk hissi) bilan ajralib turadi. Barqaror g'azab, qasoskorlik, shafqatsizlik, baxillik uni uzoq vaqt jinoiy qasd rejasini ko'tarib yurishga, jinoiy maqsadga erishish vositalari va usullarini puxta o'ylashga undaydi. Jinoiy g'arazni odatda o'ta shafqatsizlik va ustalik bilan

bajaradi. Uning yaxshi ko'rgan ishi – ashaddiy bezorilik, qiyinash, nomusga tegish, qotillik. Bunday jinoyatchilar hissizligi, achina olmasligi, shafqatsizligi bilan ajralib turadilar. Bu tipdag'i residi- vistlar odatda psixopatiya, degradasiya va alkogollashuvning yengil darajalariga duchor bo'ladilar.

Ushbu toifadagi jinoyatchilarga xos jihatlar orasida dominantlik – atrofidagilardan ustunlik, tavakkal qilish, soxta qahramonligi bilan o'ziga bino qo'yish, maqtanchoqlik, savlatga zo'r berish alohida ko'zga tashlanadi. Jinoyatchilar orasida ular shaddodlik, shafqatsizlik, nihoyatda qo'pollik, kuch ishlatish, shantaj va tahdidlarni namoyon etadilar.

Residivist jinoyatchilarning ijtimoiy xavfliligi ular- ning axloqiy jihatdan beqaror shaxslarga, ayniqsa o'smirlar va yoshlardan bo'lgan ana shunday shaxslarga g'ayriijtimoiy ta'siri- ning kuchi tufayli oshib boradi. Residivist jinoyatchilar tergovga qarshilik ko'rsatish tajribasiga egaligi tufayli o'z jinoyatchilarini puxta yashiradilar.

Maxsus residiv (o'xshash jinoyatni takrorlash) jinoiy «ixtisoslashuv»ning kuchayib borishi, jinoiy qilmish usul larining takomillashuvi bilan bog'liq. O'ta xavfli residi- vistning belgilaridan biri – jinoyatni sodir etishning og'ir usulidir. Uzoq davom etuvchi jinoiy faoliyat muayyan barqaror sharoitlarning yaratilishi – «ishonchli» sheriklarning tanla- nishi, jinoiy yo'l bilan topilgan buyumlar, qimmatbaho narsalarni o'tkazishning tashkil qilinishi va ko'p hollarda jinoiy guruhning tashkil etilishi bilan bog'liq.

Bir turdag'i residivning ko'payib borishi jinoyatchilarning mahorati oshib borayotganidan, ularning g'ayriijtimoiy yo'nal- ganligi chuqurlashayotganidan, jinoiy faoliyatining ta'siri ortib borayotganidan dalolat beradi.

Residivist jinoyatchilar jinoyat olamining o'zagi, jinoiy submadaniyatning qo'riqchilari, jinoyat sodir etish va ularni yashirishning nozik usullarini ishlab chiquvchilardir.

X U L O S A

Insoniyat taraqqiyoti davomida jinoyatchilikni oldini olish, uni sodir etganidan ko'ra har tomonlama ustun ekanligi kuzatilgan. Hozirgi kunda ham jinoyatlarining oldini olish ularni sodir etgan shaxslarni jazolash orqali jinoyat-chilikka qarshi kurashdan ko'ra har tomonlama yaxshidir. Bu borada mashhur fransuz mutafakkiri Sharl Lui Montesco o'zining "Qonun ruhi haqida"gi falsafiy-huquqiy asarida shunday fikr bildirgan: "Aqli qonun chiqaruvchi jinoyat uchun jazo berish haqida emas, jinoyatlarining oldini olish haqida qayg'uradi, ya'ni u jinoyat uchun jazolashga emas, balki axloqni yaxshilashga harakat qiladi"³⁸.

Jinoyatchilikning yangi jamiyat qurish uchun tug'diradigan xavfi to'g'risida birinchi Prezidentimiz Islom Karimov shunday yozadi: «Jinoyatchi unsurlarning yangi xo'jalik munosabatlari tizimini shakllantirish jarayonida faol va xufiyona ishtirok etishi jamiyatda axloqsizlik vaziyatini tug'diradi. Bu esa mamlakat uchun ham, jahon hamjamiyati uchun ham nomaqbul jinoiy bozor iqtisodiyotining alohida turi shakllanishiga olib keladi.

Jamiyatda jinoiy «xufiyona iqtisodiyot»ning mavjud bo'lishi uyushgan jinoyatchilikni keltirib chiqaradi. Davlat hokimiyati tuzilmalarining turli bo'g'inlari va turli darajalari vakillari ham uning yo'ldan ozdiruvchi ta'siriga tushib qoladi. Korrupsiya vujudga kelib, u eng avvalo uyushgan jinoiy tuzilmalarga madadkor bo'lish yoki to'g'ridan-to'g'ri yordam berish uchun davlat xizmatining imkoniyatlaridan foydalanadi. Bu esa jinoyatchilik va korrupsiya jamiyatga keltiradigan salbiy oqibatlar tufayli jamiyat xavfsizligi va barqarorligiga to'g'ridan-to'g'ri tahdiddir.

Mamlakatimizning kelajagini va obro'-e'tiborini qadrlaydigan har bir vijdonli fuqaro bu tahdidni esda tutmog'i darkor. Halol mehnat qilish, o'z bilimi, kuch-g'ayrati va ijobiq qobiliyatini sarflash uchun barqaror shart-sharoit bo'lishini istaydigan, farzandlari va yaqin kishilari kelajakda ham demokratik,fuqarolik jamiyatida sivilizatsiyalashgan bozor munosabatlarining samaralaridan to'la-to'kis foydalanishni orzu qiladigan har bir fuqaro, jinoyatchilik va korrupsiya yo'liga o'z vaqtida zarur to'siq qo'yilmasa, bu illatlar qanday ayanchli oqibatlarga olib kelishi mumkinligini yaxshi anglab yetmog'i lozim»³⁹.

Shuning uchun jinoyatchilar dunyosiga qarshi kurash, ularni tag-tomiri bilan tugatish ichki ishlar idoralari har bir xodimining muqaddas burchlaridan biri sanaladi.

³⁸ Qarang: Sitata manbai: Zaripov Z. S., Ismailov I. Kriminologiya. – T., 1996. – 5/b

³⁹ Qarang: Karimov I. A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T., 1997. – 87– 88-6.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O’zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. – T., 2009.
2. O’zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – T., 2008.
3. Karimov I.A. O’zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo’lmaydi. T. 13. – T., 2005.
4. Karimov I. A. Inson, uning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari – eng oliy qadriyat. T. 14. – T., 2006.
5. Karimov I. A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. –T., 2008.
6. Karimov I. A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiysi // Xalq so’zi. – 2010. – 13 noyab.
7. Avanesov G.A. Kriminologiya i sosialnaya profilaktika. –M., 1999.
8. Antonyan Yu. M. Prestupnost i psicheskiye anomalii. – M., 1990.
9. Antonyan Yu. M. Kriminalnaya patopsixologiya. – M., 1991.
10. Antonyan Yu. M., Yenikeev M. I., Eminov V. Ye. Psixologiya prestupnika v rassledovanii prestuplenii. – M., 2000.
11. Gurov A. I. Prfessionalnaya prestupnost. Proshloye i sovre- mennost. – M., 1990.
12. Yenikopolov.S. Psixologiya terroristov i seriynых ubiys. – M., 2005.
13. Ratinov A. R. Sudebnaya psixologiya dlya sledovateley. – M., 1990.
14. Muhammadiyev N. E. Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasb etikasi va estetik madaniyati. – T., 1998
15. G’oziyev E. G’. Umumiyl psixologiya, 1- kitob. – T., 2002.
16. Karimova V. M. Psixologiya. – T., 2002.
17. Zaripov Z. S., Ismailov I. Kriminologiya. – T.,1996. Kriminologiya / Professor Z. S. Zaripovning umumiy tahriri ostida.
– T., 2007
18. Asyamov S. V. Psixologiya sovremennogo terrorizma // Щit. – 2005.
– № 11. – S. 34–36
19. Chufarovskiy Yu. V. Psixologiya operativno-rozysknoy i sledst- vennoy deyatelnosti. – M., 2004.
20. Olshanskiy D. V. Psixologiya terrorizma. – SPb., 2002
21. Yenikeev M. I. Juridicheskaya psixologiya. – M., 2005.
22. Rubinshteyn S. L. Osnovy obshuey psixologii. – SPb., 2006.
23. Razinkin V. S. Vorы v zakone i prestupnyye klanы. – M., 1995.
24. Rouçin. S. Psixologiya terrorista. – SPb., 2004.
25. Qodirov A., Ismoilov M. «Qurbanlik» yoki «shahidlik» ko’rini- shidagi terrorchilik // Huquq– Pravo–Law. – 2004.

26. *Arifxodjayeva I. X. Ichki ishlar idoralari xodimlari psixologiyasi.* – T., 2008.

27. *Dushanov R. X., Farfiyev Yo. A. Kasbiy psixologiya.* – T., 2010.